University of Venda
Creating Future Leaders

MICINCANO YA MAENDLI YO CINCA KA XIYIMO HI KU KONGOMISA EKA RIXAKANTSONGO RA MAENDLI YO TSHOVA EKA XITSONGA

HI

PATIRONI VISTER MALELE

NOMBORO YA XICHUDENI : 11595489

XITSALWANA XO ENGETELA EKA SWILAVEKO SWA XIKAMBELO

XA

DIGIRI YA MASITASI

EKA DYONDZO YA XITSONGA

EHANSI KA SENTHARA YA M.E.R. MATHIVHA YA TINDZIMI TA AFRIKA,

VUTSHILA NI NDHAVUKO

EYUNIVHESITI YA VENDA

MULETERI DOKODELA M.C HLUNGWANI

LEMBE : 2014

© University of Venda

Xihlambanyo

Mina Patironi Vister Malele ndza hlambanya leswaku ntirho lowu wa micincano ya maendli yo cinca ka xiyimo hi ku kongomisa eka rixakantsongo ra maendli yo tshova eka Xitsonga wu tsariwile hi mina naswona i ntirho lowu ndzi nga lo tisungulela no titsalela hi ndzexe. Ntirho lowu a wu se tshama wu yisiwa eka yunivhesiti yin'wana kumbe kun'wana ni kun'wana hi xikongomelo xo fikelela dyondzo yo karhi.

Nsayino

08/06/2015
Siku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Swikhenso

Ndzi rhandza ku khensa Hosi Xikwembu xa mina, Yena loyi a nga ndzi pfula mahlo a ndzi nyika vutlhari bya ku dyondza na ku hlaya, va ri masungulo ya vutlhari i ku chava Yehova. Ndzi khensa ndzi vuyelela, laha a swi nga koteki Yena a boxa ndlela emananga swi ri karhi swi nga olovi.
Ndzi khensa muleteri wa mina wa mbilu yo leha ku fana ni lwandle. Ndzi kongomisa ku khensa ka mina eka dokodela M.C Hlungwani.Ndzi khensa vuleteri bya n'wina byo enta.N'wina mi nga endla leswaku ndzavisiso lowu wu humelela.Ndzi ba mandla.

Ndzi nga rivali ku khensa n'wingi wa mina yena ntombhi ya ka Shirindza. Ndzi vula Virginia,wena u nga sala u khoma nkombe na mbita u swekela Arthur, Wolseley, Ntlhari na tata wa vona,xikan'we na vatukulu va mina Xihlovo, Andzani na Ntsakelo, xivonani hi xexo u nga heli mbilu.
Wena Khalanga,ndzi vula buti Ntsako wena a wu nyangela, u ololoxa leswi a ndzi swi pfapfarhuta u nga heli mbilu, u thayipa hi vukheta ku kondza swi hlayeka swi va na xivumbeko,ndzi ri khanimambo!
Ndzi nga endla xihoxo xikulu loko ndzo rivala vadyondzikulorhi Mkhavele Julia na Kubayi Beta. Hi fambisane kahle ndlela leyi yo leha hi ri swin'we. Ndzi ri ku dya i ku engeta vamakwerhu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xiviko

Ndzi vikela muti lowu ndzi nga tswariwa eka wona ndzavisiso lowu.Ndzi tsundzuka vakokwana lava nga veleka tatana wanga Ndlhavheya na Mazivandlela N'wa-Nkayichana Malele eka Wayeni. Ndzi nga rivali na tatana Makhosani Ephraim na nghamu Mthavini Pfarisa Malele kwale ka Wayeni. Ndzi ta va ndzi hoxisa loko ndzo rivala ku vikela vaka Manganyi kwale Holofani,kokwani Risenga na nsati wa vona,Yandheya N'wa-Vhelemu.

N'wina va ndyangu waka Mhangani (Mahosi) ndzi mi vikela ndzavisiso lowu. Eka nhloko ya muti Mhangani Piet Mahosi na vana Arthur, Wolseley na wena Ntlhari, ndzi ri matshopetani ya mana wa n'wina hi lawa dyanani mi nga nyenyi. Vatsonga va khale va te: "vele ra manana a ri na xilondza." I masungulo loko hi kungeta masweko vuswa byi ta vupfa byi phamiwa ku dyiwa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Nkomiso

Ndzavisiso lowu wu vulavula hi maendli yo cinca ka xiyimo, wu kongomisile ngopfu eka maendli ya le ka xiyengentsongo xo tshova eka Xitsonga.Eka ndzavisiso lowu ku ta langutiwa eka maendli ya khumembirhi yo tshova lama landzelaka: *faya*, *hlanhla*, *fayetela*, *kovotla*, *pyaxa*, *petlula*, *handzula*, *phyandlasa*, *tsema*, *tshoveka*, *cakanyetela* na *phema*. Eka nkanelo wa maendli lawa ku ta langutiwa ngopfu tinhlamuselo ta swivulwa loko swiphemu swa swivulwa swa kona swi cinca matshamelo. Xikongomelonkulu i ku lava ku kuma malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa mo amukeleka ni mo ka ma nga amukeleki loko swiphemu swa swivulwa leswi swi nga na maendli lawa swi cincana matshamelo hi tindlela ta nkombo leti landzelaka: ncincano wa xivangelo/pfumala xivangelo (causative/inchoative alternation), ncicano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (Instrument subject alternation) ncicano wa vundhawu (conative alternation), ncicano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation), ncicano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation) na ncicano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation). Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa thiyori ya nhlamuselo ya marito (Lexical Semantics). Thiyori leyi yi kongomanile ni ku andlala nhlamuselo ya marito ya xivulwa ku kongomisiwe ngopfu eka xivumbeko xa nhlamuselo, ni ndlela leyi marito ma nga kuma ka nhlamuselo ha yona. Thiyori leyi yi langutanile ni swiphemu swa nhlamuselo ya rito leswi nga ni vuxaka lebyikulu ni vulongoloxa marito. Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa maendlelo yo vumba swivulwa swa Xitsonga leswi nga ta va ni maendli yo tshova leswi nga ta vumbiwa hi ku landzelela swivumbeko/minandzelelano ya swivulwa ya nkombo leyi boxiweke le henhla hi xikongomelo xo kuma tinhlamuselo to amukeleka ni to ka ti nga amukeleki.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Abstract

This study deals with change of state verbs, with particular focus on the subclass of break verbs in Xitsonga. In this study, the following twelve break verbs will be investigated: *faya* (break/smash), *hlanhla*(smash to pieces), *fayetela*(break/smash repeatedly), *kovotla*(hollow out), *pyaxa*(squeeze to burst), *petlula(break a piece of glass/clay object)*, *handzula*(tear/rip), *phyandlasa(squash, as an egg)*, *tsema(cut)*, *tshoveka(be broken)*, *cakanyetela(crush)*, and*phema(break a piece, as of bread or stiff porridge)*. The main aim is to determine the grammaticality and ungrammaticality as well as the meaning that obtains with such word order patterns when the above stated change of state verbs occur in such constructions. The word order patterns which will be covered in this study will include only the following seven alternations: ncincano wa xivangelo/pfumala xivangelo (causative/inchoative alternation), ncicano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (Instrument subject alternation) ncicano wa vundhawu (conative alternation), ncicano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri(body-part possessor ascension alternation), ncicano wa xi endliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation) and ncicano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation). The theory that will be assumed in this study is Lexical Semantics. This theory is concerned with the meaning of the component parts of the meaning of a word in relation to its syntactic distribution in a sentence. In this study, Xitsonga sentences which occur with break verbs will be formulated in accordance with the seven alternations mentioned above in order to determine their meanings as well as their acceptability and unacceptability.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NONGONOKO

NDZIMA YA 1: MANGHENELO 1
1.1 Xikongomelo xa ndzavisiso 1
1.2 Rimba ra thiyori 1
1.3 Maendlelo 2
1.4 Nkoka wa ndzavisiso 2
1.5 Tinhlamuselo ta matheme 3
1.5.1 Maendli yo cinca ka xiyimo 3
1.5.2 Maendli yo tshova 3
1.5.3 Ncincano wa nandzelelano wa swiphemu swa swivulwa (alternation) 3
1.5.4 Ncincano wa xivangelo/ pfumala muvangeri (causative / inchoative alternation.) 4
1.5.5 Ncincano wa le xikarhi (middle alternation) 4
1.5.6 Ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (instrument subject alternation) 4
1.5.7 Ncincano wa vundhawu (conative alternation) 5
1.5.8 Ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation) 5
1.5.9 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation) 5
1.5.10 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation) 5
1.6 Malongolokelo ya ndzavisiso 6
NDZIMA YA 2: NKAMBISISO WA MATSALWA LAMA ENDLIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA 8
2.1 Manghenelo 8
2.2 Kardos, E (2010) 8
2.3 McKoon na Macfarland (2000) 10
2.4 Levin, B (2005) 14
2.5 Levin na Hovav (2011) 16
2.6 Koontz-Garboden, A (2005) 18
2.7 Nkatsakanyo 20
NDZIMA YA 3: MAENDLI YO VULAVULA HI KU TSHOVA 25
3.1 Manghenelo 25

© University of Venda

3.2 Riendli -faya 25
3.2.1 Nhlamuselo 25
3.2.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -faya 25
3.2.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli -faya 26
3.3 Riendli -hlanhla 31
3.3.1 Nhlamuselo 31
3.3.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -hlanhla 31
3.3.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli -hlanhla 32
3.4 Riendli -fayetela 37
3.4.1 Nhlamuselo 37
3.4.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -fayetela 37
3.4.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli -fayetela 38
3.5 Riendli -kovotla 43
3.5.1 Nhlamuselo 43
3.5.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -kovotla 43
3.5.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli -kovotla 44
3.6 Riendli -pyaxa 49
3.6.1 Nhlamuselo 49
3.6.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -pyaxa 49
3.6.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli -pyaxa 50
3.7 Riendli -petlula 55
3.7.1 Nhlamuselo 55
3.7.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -petlula 55
3.7.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli -petlula 56
3.8 Nkatsakanyo 61
NDZIMA YA 4: MAENDLI YO VULAVULA HI KU TSHOVA 69
4.1 Manghenelo 69
4.2 Riendli -handzula 69
4.2.1 Nhlamuselo 69
4.2.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -handzula 69
4.2.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli -handzula 70

© University of Venda

4.3 Riendli -phyandlasa 75
4.3.1 Nhlamuselo 75
4.3.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -phyandlasa 75
4.3.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli -phyandlasa 76
4.4 Riendli -tsema 80
4.4.1 Nhlamuselo 80
4.4.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -tsema 81
4.4.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli -tsema 81
4.5 Riendli -tshova 86
4.5.1 Nhlamuselo 86
4.5.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -tsema 86
4.5.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli -tshova 87
4.6 Riendli -cakanyetela 92
4.6.1 Nhlamuselo 92
4.6.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -cakanyetela 92
4.6.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli -cakanyetelaa 93
4.7 Riendli -phema 98
4.7.1 Nhlamuselo 98
4.7.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -phemaa 98
4.7.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli -phema 99
4.8 Nkatsakanyo 104
NDZIMA YA 5: KU DLAYISETA 112
5.1 Nkatsakanyo ni mikumisiso 112
5.2 Swibumabumelo 117
Tibuku leti tirhisiweke 118

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 1: MANGHENELO

1.1 Xikongomelo xa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu vulavula hi maendli yo cinca ka xiyimo, wu kongomisile ngopfu eka maendli ya le ka xiyengentsongo xo tshova. Eka ndzavisiso lowu ku ta langutiwa eka maendli ya khumembirhi yo tshova lama landzelaka: **faya**, **hlanhla**, **fayetela**, **kovotla**, **pyaxa**, **petlula**, **handzula**, **phyandlasa**, **tsema**, **tshoveka**, **cakanyetela**na **phema**. Eka nkanelo wa maendli lawa ku ta langutiwa ngopfu tinhlamuselo ta swivulwa loko swiphemu swa swivulwa swa kona swi cinca matshamelo. Xikongomelonkulu i ku lava ku kuma malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa mo amukeleka ni mo ka ma nga amukeleki loko swiphemu swa swivulwa leswi swi nga na maendli lawa swi cincana matshamelo hi tindlela ta nkombo leti landzelaka: ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation), ncincano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (Instrument subject alternation) ncincano wa vundhawu (conative alternation), ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri(body-part possessor ascension alternation), ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation) na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation)

1.2 Rimba ra thiyori

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa thiyori ya nhlamuselo ya marito (lexical semantics). Thiyori leyi yi kongomanile ni ku andlala nhlamuselo ya marito ya xivulwa ku kongomisiwe ngopfu eka xivumbeko xa nhlamuselo, ni ndlela leyi marito ma nga kumaka nhlamuselo hayona. Thiyori leyi yi langutanile ni swiphemu swa nhlamuselo ya rito leswi nga ni vuxaka lebyikulu ni vulongoloxamarito. Xikongomelo xa thiyori leyi i ku andlala mahungu mo karhi mayelana ni nhlamuselo ya rito lama andlariwaka hi ndlela yo karhi yo fana lama nga ta hi fikisa eka mianakanyo yo karhi. Thiyori leyi yi lava ku andlala swivumbeko swa nhlamuselo eka marito leswi swi fambelanaka ni vulongoloxamarito. Hileswaku ku tsavuriwa swivumbeko swo karhi ku suka eka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tipatironi to karhi. Eka thiyori leyi ku andlariwa marito eswivulweni leswaku ku ta xiyiwa swivumbeko swo hambanahambana leswi nga kona eka marito.

1.3 Maendlelo

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa maendlelo yo vumba swivulwa swa Xitsonga leswi nga ta va ni maendli yo tshova leswi nga ta vumbiwa hi ku landzelela swivumbeko/minandzelelano ya swivulwa ya nkombo leyi landzelaka: ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation), ncincano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa nhlokomhaka yak u tirha xitirho/nhlokomhaka (Instrument subject alternation) ncincano wa vundhawu (conative alternation), ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri(body-part possessor ascension alternation), ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation) na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation).

1.4 Nkoka wa ndzavisiso

Hi ku ya hi Koontz-Garboden, A (2005) maendli yo cinca ka xiyimo a ma si lavisisiwa swinene. Xidyondzeki lexi xi hlamusela leswaku eka tindzimi to hlaya ku ni marito ya ntumbuluko lama ya vulavulaka hi maendli yo vangela lama eka wona ku pfelelaka marito yo pfumala muvangeri ya maendli yo cinca ka xiyimo, kambe ku hava vulavisisi lebyi endliweke lebyi andlalaka vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka maendli yo cinca ka xiyimo, yo pfumala muvangeri na lama ya nga na xivangelo, na maendli ya xiyimo. Xidyondzeki lexi xi ya emahlweni xi kombisa leswaku ku hava vulavisis lebyi endliweke lebyi langutisaka eka vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka marito lama vulavulaka hi xiyimo, laha rito ro pfumala muvangeri ri cincaka ri va ra xiyimo ni rito ra muvangeri ri cincaka ri va ra xiyimo. Koontz – Garboden, u vula leswaku hi yena munhu wo sungula ku kanela hi mhaka yo tano.

Hikokwalaho, ndzavisiso lowu hi wun'wana wa matshalatshala mo sungula lama nga ta va ma ri kona eka vulavisisi bya maendli yo cinca ka xiyimo, eka Xitsonga hambi ku ri eka tindzimi ta misava hi ku angarhela. Hi ndlela yaleyo ndzavisiso lowu wu ta engetela eka matsalwa ya ririmi lama ma nga kona eka Xitsonga. Eka nkarhi wa sweswi,

© University of Venda

milavisiso yo tala eka Xitsonga yi voyamela ngopfu eka tlhelo ra matsalwa. Se ndzavisiso lowu wu ta ringeta ku hunguta vangwa leri ri nga kona eka tlhelo ra lingwisitiki. Ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu pfuna ngopfu vanhu lava va nga riki vavulavuri va Xitsonga kambe lava va lavaka ku tiva no twisisa ririmi leri, hikuva va ta vona hilaha swiphemu swa swivulwa swi longolokaka hakona. Ntirho lowu wu ta engetela vutivi bya vadyondzi va Xitsonga lava tsakelaka xiyenge xa lingwisitiki.

1.5 Tinhlamuselo ta matheme

1.5.1 Maendli yo cinca ka xiyimo

Maendli yo cinca ka xiyimo ku vuriwa maendli lawa ya vulavulaka hi ku hundzuka ka xilo kumbe nchumu wo karhi ku suka eka xiyimo xo karhi ku ya eka xiyimo xin'wana xo hambana ni lexo sungula. Hornby (2010) eka dikixinari ya Oxford u seketela hi ku nyika nhlamuselo leyi u ri:

> **Change of state is to pass or make something pass from one state or forminto another.**

Leswi swi tiyisisa leswaku maendli ya suka eka xiyimo xo karhi ya ya eka xin'wana.

1.5.2 Maendli yo tshova

Maendli ya muxaka lowu hi lama ya vulavulaka hi ku vavisa ni ku hambanyisa xanchumu hi swiphemu swimbirhi kumbe ku tlula hi ku tirhisa matimba. Hornby, **eka Oxford 7th edition** u seketela nhlamuselo leyi nga laha henhla loko a ku:

> "break is to be damaged and separated into two or more parts as a results of force".

Laha hi vona riendli ro tshova ri hambanyisiwa hiswiphemu swimbirhi kumbe ku tlula.

1.5.3 Ncincano wa nandzelelano wa swiphemu swa swivulwa (alternation)

Ncicano wa nandzelelano wa swiphemu swa swivulwa ku kongomisiwa eka endlelo leri swiphemu swa swivulwa swo tanihi nhlokomhaka kumbe xiendliwa swi cincaka

© University of Venda

matshamelo exivulweni hi xikongomelo xo lava ku vona loko matshamelo ya swiphemu swa xivulwa ma ha vumba xivulwa lexi twalaka kumbe ma vumba xivumba xo ka xi nga twali.

1.5.4 Ncincano wa xivangelo/ pfumala muvangeri (causative / inchoative alternation.)

Eka tindzimi ta Yuropa, ncicano wa muxaka lowu wu humelela loko xiendliwa xo ka xi nga kongomi eka xivulwa lexi nga ni swiendliwa swimbirhi xi tirha tanihi hi xihetisi xa rihlanganisi. Wu kongomisa eka maendlelo **y** ova xivulwa lexi nga ni nhlokomhalka leyi ku nga muvangeri kumbe muelndli wa leswi vuriwaka hi riendli, ni xiendliwa, lexi vangeriwaka ku cinca xiyimo hi muvangeri, xi hundzuka xivulwa lexi nga riki na nhlokomhaka. Xiendliwa xi suka xi ya tshama endhawini ya nhokomhaka.

1.5.5 Ncincano wa le xikarhi (middle alternation)

Eka ncincano wa muxaka lowu hilaha ku susiwaka nhlokomhaka leyi ku nga muvangeri wa leswi vuriwaka hi riendli ivi xiendliwa xi susiwa eka ndhawu ya xona ya ntolovelo, ku nga emakumu ka xivulwa, xi yisiwa endhawini ya nhlokomhaka, emasungulweni ya xivulwa, ku lava ku vona loko xivulwa xi ta va xa ha vulavula loko xi nga ha ri na nhlokomhaka naswona xi cincile malongolokelo ya xona. Ku xiyiwa ni leswaku nhlamuselo ya xona hi yihi ni ku xiya loko yi fana ni ya xivulwa xo sungula.

1.5.6 Ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (instrument subject alternation)

Eka ncicano lowu hilaha ku susiwaka nhlokomhaka leyi yi nga muvangeri wa leswi vuriwaka hi riendli ivi xiendliwa xa xivulwa, lexi nga xitirho lexi muvangeri a tirhaka hi xona mhaka leyi vuriwaka hi riendli, xi suka eka ndhawu ya xona ya ntolovelo xi ya tshama endhawini ya nhlokomhaka/muvangeri leyi nga ha riki kona exivulweni. Hi ndlela leyi, xiendliwa xi teka ntirho wa nhlokomhaka leyi susiweke wo vangela mhaka leyi vuriwaka hi riendli.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.5.7 Ncincano wa vundhawu (conative alternation)

Ncincano wa vundhawu ku kongomisiwa eka macincanelo ya matshamelo ya swiphemu swa xivulwa lexi nga ni xiendliwa xin'we ntsena xo kongoma laha ku engeteriwaka xirhangi xa vundhawu eka xiendliwa xo kongoma, kutani xiendliwa xo kongoma xi cinca xivumbeko xa xona ku suka eka ku va xi ri riviti se xi va riviti ra vundhawu. Xikongomelo xa macincanelo ya swiphemu swa xivulwa hi ndlela leyi i ku lava ku xiya loko xivulwa xa kona xi ta va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala no amukeleka hi ku xi pimanisa ni lexi nga ehenhla ka xona.

1.5.8 Ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation)

Eka ncicano wa muxaka lowu hilaha ku cinciwaka matshamelo ya xivulwa lexi nga ni xiendliwa xin'we xo kongoma ni riviti ra vundhawu leri kongomisaka eka xirho xo karhi xa xiendliwa xo kongoma. Xivulwa lexi cincaka matshamelo xi va se xi hundzula riviti ra vundhawu ku va riviti leri tshamaka endhawini ya xiendliwa xo kongoma ivi xiendliwa xo kongoma xi hundzuka xa mfuwo hikuva se xi rhangeriwa hi xitwananisi xa rifuwi. Na kona eka macincanelo lama ya swiphemu xikongomelo i ku lava ku xiya loko macincanelo lama ya swiphemu swa swivulwa ya swi kota ku humesa nhlamuselo yo twala.

1.5.9 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation)

Eka rixaka leri ra ncicano ku va ku ri hava xiendliwa eka xivulwa kambe nhlamuselo ya xona yi va yi katsiwile eka nhlamuselo ya xivulwa xexo. Hileswaku, hambi xiendliwa xa xivulwa xi nga tsariwangi, swi va swi twisiseka leswaku mhaka leyi yi vuriwaka hi riendli yi khumba xiendliwa xo karhi.

1.5.10 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation)

Eka tindzimi ta Yuropa, ncincano wa muxaka lowu wu humelela loko xiendliwa xo ka xi nga kongomi eka xivulwa lexi nga ni swiendliwa swimbirhi xi tirha tanihi hi xihetisi xa rihlanganisi. Kambe eka tindzimi ta Xintima ncincano wa muxaka lowu wu humelela

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

loko xiendliwa xo ka xi nga kongomi eka xivulwa lexi nga ni swiendliwa swimbirhi xi tirha tanihi hi xihetisi xa rihlnganisi ra ndhawu kumbe rivitii ra ndhawu.

1.6 Malongolokelo ya ndzavisiso

Ndzima ya 1 yi nyika manghenelo eka ndzavisiso lowu hinkwawo hi ku angarhela. Eka ndzima leyi ku andlariwa swilo leswi landzelaka: Xikongomelo xa ndzavisiso hinkwawo hi ku angarhela, nkoka wa ndzavisiso lowu eka ku andzisa vutivi lebyi nga kona hambi ku ri ku andzisa matsalwa ya ririmi ra Xitsonga; rimba ra thiyori leri ndzavisiso lowu wu welaka ehansi ka rona, maendlelo lama ndzavisiso lowu wu nga ta endliwa hi ku landza wona; ni tinhlamuselo ta matheme ya nkoka lama fambelanaka ni nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu.

Ndzima ya 2 yi andlala nkomiso wa milavisiso ya swidyondzeki leswi tsaleke hi timhaka to yelana ni nhlokomhaka ya xitsalwana lexi. Eka xiyenge lexi, ku ta aviwa matsalwa hi swiyengentsongo swimbirhi, ku nga, xa matsalwa lama ma vulavulaka hi maendli yo cinca ka xiyimo, ni matsalwa lama ya vulavulaka hi ncincano wa swiphemu swa xivulwa. Leswi swi hi pfuna ku vona vangwa leri nga vaka ri ri kona eka dyondzo ya ncincano wa swiphemu swa swivulwa eka maendli yo cinca ka xiyimo.

Ndzima ya 3 yi langutanile ni ku xopaxopiwa ka maendli yo cinca ka xiyimo kambe yi kongomise ngopfu eka maendli ya le ka xiyengentsongo xo tshova. Eka ndzima leyi ku ta langutiwa eka maendli ya tsevu yo tshova lama landzelaka: **faya**, **hlanhla**, **fayetela**, **kovotla**, **pyaxa** na **petlula**. Xikongomelo xa ndzima leyi i ku lava ku kuma malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa swo amukelekana malongelekelo mo ka ma nga amukeleki loko maendli lama boxiweke laha henhla ma tirhisiwa eka swivulwa swa Xitsonga.

Ndzima ya 4 a yi hambanangi ngopfu na ndzima ya 3, hikuva na yona yi kanela hi maendli yo cinca ka xiyimo naswona yi kongomise ngopfu eka maendli ya le ka xiyengentsongo xo tshova. Ku hambana ka ndzima leyi na ndzima ya 4 hileswi ndzima leyi yi langutaka eka maendli mo hambana na lama ma langutiweke eka 3. Maendli lama ku langutiwaka wona eka ndzima leyi hilama landzelaka: **handzula**, **phyandlasa**, **tsema**, **tshoveka**, **cakanyetela** na **phema**. Xikongomelo xa ndzima

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leyi na xona xa yelana nixa ndzima ya 3, hikuva na yona yi lava ku xiya malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa lama ya amukelekaka ni yo twala ni lama ya nga amukelekiki hambi ku ri ku nga twali.

Ndzima ya 5 i yo songasonga timhaka hinkwato ta xitsalwana lexi. Eka ndzima leyi ku ta nyikiwa nkatsakanyo ni mikumisiso ya ndzavisiso lowu hinkwawo. Ku ta tlhela ku andlariwa ni swibumabumelo mayelana ni ndzavisiso lowu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 2: NKAMBISISO WA MATSALWA LAMA ENDLIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA

2.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku ta kambisisiwa matsalwa ya ntlhanu lama vulavulaka hi maendli yo cinca ka xiyimo ni macincanelo ya swiphemu swa swivulwa. Tsalwa ro sungula i ra Kardos, E (2010) leri kanelaka hi ku hambana loku nga kona exikarhi ka maendli ya ku cinca ka xiyimo na maendli yo ka ya nga ri ya ntiyiso ya swiendliwa swimbirhi. Tsalwa ra vumbirhi leri nga ta langutiwa i ra McKoon na Macfarland (2000) leri hlamuselaka hi tinxaka timbirhi ta maendli yo cinca ka xiyimo, ku kongomisiwe eka maendli lama xiyimo xa wona xi cincaka hi ku vangeriwa hi swilo swa le handle ni lama xiyimo xa wona xi cincaka hi ku vangeriwa hi swilo swa le ndzeni ka wona. Tsalwa rin'wana leri nga ta kambisisiwa i ra Levin, B (2005) leri kanelaka hi xivumbeko xa nhlamuselo ya riendli. Tsalwa ra vumune leri nga ta langutiwa i ra Levin na Hovav (2011)leri kongomisaka eka ncincano wo vangela. Tsalwa ro hetelela leri nga ta kaneriwa eka ndzima leyi i ra Koontz-Garboden, A (2005) leri ri vulavulaka hi vuxaka exikarhi ka marito lama vulavulaka hi xiyimo ni lama ya vulavulaka hi ku cinca ka xiyimo, ku kongomisiwe ngopfu eka xivumbeko xa wona xikan'we ni nhlamuselo ya wona.

2.2 Kardos, E (2010)

Eka phephe ra **the argument expression of change-of-state verbs and pseudo-transitive verbs**, Kardos (2010) u kanela hi ku hambana loku nga kona exikarhi ka maendli ya ku cinca ka xiyimo na maendli yo ka ya nga ri ya ntiyiso ya swiendliwa swimbirhi. Hi ku ya hi Kardos, swiphemu swa ntlawa wa maendli yo cinca ka xiyimo yo tanihi **-tshova**,**-pandzeka**,**-buluka**,**-oma**,**-tiyela**,**-nóka**na**-pfula** ma tekiwa tanihi maendli ya swiendliwa swimbirhi loko maendli ya ntlawa wa maendli yo ka ya nga ri ya ntiyiso ya swiendliwa swimbirhi yo tanihi **-dya**,**-nwa**,**-kukula**,**-tsala**, **-hunga**, **-hundzuluxa**, ma tala ku tekiwa ya ri lama kombisaka swihlawulekisi swa maendli ya xiendliwa xin'we ni maendli ya swiendliwa swimbirhi. Kardos u kombisa leswaku xiyimelo xa nhlamuselo ya rito xa maendli ya ku cinca ka xiyimo xi le rivaleni hikuva

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

nkarhi hinkwawo ya tirha eka xiyimelo xa swiphemu swimbirhi swo boha, ku nga muendli eka nhlokomhaka na mutwisiwakuvava eka xiendliwa.

Kardos u kombisa leswaku xiyimelo xa nhlamuselo ya rito eka maendli yo ka ya nga ri ya ntiyiso ya swiendliwa swimbirhi xi bohanilenyana tanihiloko xi swi kota ku pfumelela tiagumente timbirhi leti vonakaka kumbe leti nga vonakiki. Kardos u hlamusela leswaku hi ku landza miehleketo leyi boxiweke laha henhla, swi tala ku vuriwa leswaku maendli yo ka ya nga ri ya ntiyiso ya swiendliwa swimbirhi yo tanihi **dya** na **nwa** ma kombisa ku va ni swihlawulekisi swa maendli ya swiendliwa swimbirhi ni ya xiendliwa xin'we. Kardos u kombisa leswaku xikongomelo xa yena eka phephe leri i ku andlala nxopaxopo wo khomana wa manyikele ya tiagumente. Kardos u kombisa leswaku u ta tirhisa maendlelo mambirhi ku fikelela xikongomelo xa yena. U kombisa leswaku endlelo ro sungula hileri tumbuluxeke hi Levin na Rappaport Hovav eka matsalwa yo hlaya ya vona. Kardos u kombisa leswaku endlelo ra vumbirhi ku ta va leri tumbuluxeke hi Ramchand. Kardos u hlamusela leswaku hambileswi maendlelo lamambirhi ma yelanaka swinene mayelana ni tinhlamuselo ta maendli, kambe u vona endlelo ra Ramchand ra **First Phase Syntax model** ri ri leri kotaka ku andlala xiyimelo xa kahle xa tinxaka ta maendli leti kaneriwaka eka phephe leri.

Hi ku ya hi Kardos, eka malembe lama ku ni mindzavisiso yo hlaya leyi langutaka eka maendli lama nga tirhaka exivulweni ni nhlayo ya tiagumente to hambanahambana. Kardos u kombisa leswaku i xikongomelo xa yena eka phephe leri ku kanela hi tindlela to hambanahambana ta manyikele ya tiagumente eka tinxaka letimbirhi ta maendli. Hi ku ya hi Kardos, yin'wana ya macincanelo ya swiphemu swa xivulwa leyi lavisisiweke swinene, leyi hi ku ya hi yena yi katsaka ni maendli ya ku cinca ka xiyimo, i mancincanelo yo vangela. U nyika swikombiso leswi landzelaka ku kombisa mhaka leyi:

(1) a. Mary broke the stick. (Mariya u tshovile nhonga).
b. The stick broke. (Mhandzi yi tshovekeile).

(2) a. John exploded the bomb. (Johana u bulusile bomo).
b. The bomb exploded. (Bomo yi bulukile).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Kardos u hlamusela leswaku swikombiso swo sungula swi kombisa leswaku maendli ya ku cinca ka xiyimo ma nga swi kota ku tirha exivulweni laha agumente ya muendli yi nga ta va eka ndhawu ya nhlokomhaka loko agumente ya mutwisiwakuvava, leyi cincaka xiyimo, yi va yi ri xiendliwa xo kongoma. Kardos u boxa leswaku swikombiso swa vumbirhi swi kombisa xiyimo lexi hundzukeke xa maendli lawa ya maendli yo pfumala xiendliwa, laha se maendli lawa ya tirhaka exivulweni ya ri ni agumente yin'we ntsena ya mutwisiwakuvava leyi nga eka ndhawu ya nhlokomhaka. Kardos u tlhela a kombisa leswaku maendli yo cinca ka xiyimo a ma swi koti ku tirha ni swiendliwa leswi nga tiyimeleki.

Kardos u tlhela a kombisa leswaku maendli yo cinca ka xiyimo a ma swi koti ku tirha ni swiendliwa leswi nga vonakiki exivulweni, tanihi le ka swikombiso leswi landzelaka:

(3) Mary broke *(the stick). (Mariya u tshovile *mhandzi).
(4) John opened *(the door). (Johana u pfurile *(rivanti).

Kardos u boxa leswaku maendli yo ka ya nga ri ya ntiyiso ya swiendliwa swimbirhi ya katsa maendli ya tinxaka to hambana to tanihi maendli yo tumbuluxa, xik. **sweka**, **tsala**, **rhunga**, maendli yo dya, xik. **dya**, **nwa**, na maendli yo khumba ehansi, xik. **kukula**. Hi ku ya hi Kardos, maendli ya tinxaka leti ma nga tirha eka swiyimo swo hambanahambana swa vuvulavuri, ku hambana ni ya ku cinca ka xiyimo.

Swilo leswi nga ta langutiwa eka xitsalwana lexi swo yelana ni swa tsalwa leri i xivumbeko xa maendli yo cinca ka xiyimo, kambe xitsalwana lexi a xi nga khumbi maendli yo ka ya nga ri ya ntiyiso.

2.3 McKoon na Macfarland (2000)

Eka phephe leri thyiweke **Externally and Internally caused Change of State Verbs**, vatsari lava va kanela hi tinxaka timbirhi ta maendli yo cinca ka xiyimo, ku nga maendli lama xiyimo xa wona xi cincaka hi ku vangeriwa hi swilo swa le handle ni lama xiyimo xa wona xi cincaka hi ku vangeriwa hi swilo swa le ndzeni ka wona. Vatsari lava va hlamusela leswaku xikongomelo xa phephe leri i ku kambisisa swivumbeko swa nhlamuselo ya rito eka maendli yo cinca ka xiyimo hi ku landza rimba ra thiyori ra

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

lingwisitiki. Vatsari lava va kombisa leswaku maendli ya ku cinca ka xiyimo ma nga aviwa hi mitlawa mimbirhi, ku nga, leyi ku cinca ka xiyimo ku vangiwaka hi swilo swa le ndzeni ka wona ni lama ku cinca ka xiyimo ku humelelaka hikokwalaho ka swilo leswi nga ehandle ka wona. Vatsari lava va boxa mhaka ya leswaku maendli lawa xiyimo xa kona xi cincaka hi swivangelo swa le handle ma va ma kumeka ma ri ni swiendlekontsongo swimbirhi, loko lama ku cinca ka kona ku vangiwaka hi swilo leswi kumekaka endzeni ka wona ma kumeka ma ri ni xiendlekontsongo xin'we ntsena.

Vatsari lava va hlamusela leswaku xikongomelo xa vona eka phephe leri i ku xiya swiphemu swa nhlamuselo leswi swi vangiwaka hi swivumbeko swa nhlamuselo ya rito eka maendli. Hi ku ya hi vatsari lava maendli ya tekiwa ya ri ni xiave xikulu eka nhlamuselo ya swivulwa. Vatsari lava va kombisa leswaku xivumbeko xa nhlamuselo ya rito eka riendli xi yimela xiphemu xa nhlamuselo ya riendli lexi nga ni ntirho eka swivumbeko swa vulongoloxamarito leswi rito rolero ri nga tirhaka eka swona. Va ya emahlweni va kombisa leswaku xivumbeko xa nhlamuselo ya rito eka riendli xi tirha ni ku andlala tiagumente ta rona xikan'we ni vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka tona. Vatsari lava va kombisa leswaku tinxaka letimbirhi ta maendli yo cinca ka xiyimo ti tolovelekile ku tiveka hi mavito yo karhi. Va boxa leswaku maendli yo cinca ka xiyimo ku suka ehandle ya tala ku tiveka tanihi rixaka ra **maendli yo rhumbuka(bloom-type-verb)**, loko maendli yo cinca ka xiyimo ku suka endzeni ka wona ma tolovelekile ku tiveka tanihi rixaka ra **meandli yo tshova(break-type-verb)**. Vatsari lava va hlamusela leswaku ku cinca ka xiyimo endzeni ku vuriwa ku cinca ka xiyimo loku nchumu lowu wu tisaka ku cinca ka xiyimo xa kona wu kumekaka endzeni ka nchumu lowu nga ku cinciweni. Va nyika xikombiso hi **swiluva**, leswi va vulaka leswaku swi kota ku rhumbuka hikokwalaho ka michumu yo karhi leyi kumekaka endzeni ka swona. Vatsari lava va hlamusela ku cinca ka le handle tanihi ku cinca loku vangiwaka hi nchumu lowu nga ehandle eka nchumu lowu nga eku cinciweni. Vatsari lava va vula leswaku eka phephe leri va tirhisa switirhisiwa swo kambela nhlamuselo (semantic diagnostic) leswi nga ta pfuna ku paluxa ku hambana loku ku nga kona exikarhi ka maendli yo cinca ka xiyimo loku vangiwaka hi swilo leswi nga endzeni ka wona ni ku cinca ka xiyimo loku vangiwaka hi swilo leswi nga ehandle ka wona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Vatsari lava va kombisa leswaku xidyondzeki xo sungula lexi lemukeke ku hambana exikarhi ka maendli yo cinca ka xiyimo lexi vangiwaka hi swilo swa le handle ka wona ni maendli yo cinca ka xiyimo loku vangiwaka hi swilo leswi nga endzeni ka wona i (Smith 1970), leswi va vuleke leswaku yena a vula leswaku ku hambana loku ku vangiwa hi ku hambana ka vulawuri bya maendli ya kona. Va kombisa leswaku ku ya hi Smith, eka xiendlo lexi lawuriwaka hi swilo leswi nga ehandle ka xona, vulawuri bya le handle byi tlulela eka muendli, kasi eka xiendlo lexi lawuriwaka ku suka endzeni ka xona, vulawuri bya xona byi endliwa hi nchumu lowu nga ku endleni ka xiendlo naswona vulawuri lebyi a byi swi koti ku tlulela eka nchumu wun'wana. Vatsari lava va kombisa leswaku miehleketo leyi ya Smith yi yisiwile emahlweni no ndlandlamuxiwa hi swidyondzeki swo tanihi Levin na Rappaport Hovav (1995), laha vona va nga khumba mhaka yaku vangela ka le ndzeni ku pimanisiwa ni ku vangela ka le handle va karhi va languta hilaha mhaka leyi yi humelelaka hakona eka nhlayo yo tala ya maendli, ku katsa ni maendli lama paluxaka swiendlo leswi endliwaka hi swilo swo ka swi nga hanyi.

Vatsari lava va kombisa leswaku Levin na Rappaport (1995) va nyikile swihlawulekisi swa maendli yo cinca ka xiyimo lama vangeriwaka ku cinca hi swilo leswi nga endzeni ka wona yo tanihi **rhumbuka** na **khukhula**lama ya kongomisaka eka swiyimo leswi endlekaka hi ntumbuluko eka xilo xo karhi. Vatsari lava va kombisa leswaku swiyimo leswi swi ku vangeriwa ku cinca hi swilo leswi kumekaka endzeni ka swona kasi loko ku ri maendli yo cinca ka xiyimo hi ku vangeriwa hi swilo leswi nga ehandle ka wona ma kumeka ma ri ni muvangeri wa le handle loyi a nga ni vulawuri byo karhi lebyi endlaka leswaku ku va ni ku cinca loku vuriwaka hi riendli. Va kombisa leswaku muvangeri wa ku cinca loku ku nga va muendli, xitirho, matimba ya ntumbuluko, kumbe xiyimo xo karhi.

Vatsari lava va hlamusela leswaku man'wana ya maendli yo cinca ka xiyimo lama vangeriwaka ku cinca ku suka ehandle ka wona yo tanihi **tshova** ma nga swi kota ku tirha eka swivulwa swo pfumala xiendliwa, laha ma vaka ma pfumala nsusumeto(muvangeri) wa le handle. Va ya emahlweni va kombisa leswaku hambiloko eka swivulwa swo tano ku kumeka ku nga kombisiwangi muvangeri wo karhi, ha swi tiva leswaku a swi koteki leswaku nchumu wo karhi wu humelela handle ka ku va wu

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vangeriwile hi xo karhi. Vatsari lava va hlamusela leswaku xiyimelo xa nhlamuselo ya rito xa maendli yo cinca ka xiyimo loku vangiwaka hi swilo swa le handle yo tanihi **tshova** xi humesela erivaleni muvangeri wa le handle wa xiendlo lexi vuriwaka hi riendli eka xiendlontsongo xa ku vangela, na xiyimo xintshwa lexi ri cinceleke eka xona eka xiendlontsongo xo cinca ka xiyimo. Hi ku ya hi vatsari lava, swiendlontsongo leswimbirhi swi hlanganisiwa hi vuxaka bya xivangelo:

((a) CAUSE (BECOME (x {STATE})))
((a) VANGELA (HUNDZUKA (x {XIYIMO}))).

Hi ku ya hi vatsari lava, xiendlontsongo xo vangela xi nga yimela nhlayo yin'wana ni yin'wana ya tinxaka ta swiendlo leswi katsaka swo tanihi migingiriko(activities), swiyimo(states), swidlodlo (achievements), na swifikeleriwa(accomplishments). Ku ya hi vatsari lava, xiendlontsongo xa mbuyelo xi kongomisa eka nchumu lowu yimeriwaka hi **x** lowu nghenaka eka xiyimo xintshwa. Vatsari lava va aneka mhaka ya vona hi ku nyika xikombiso lexi:

(John ACT) CAUSE (BECOME (window {BROKEN}))).
(John ENDLA) VANGELA (HUNDZUKA (fasitere {FAYEKILE}))).

Vatsari lava va kombisa leswaku swiendlo leswi hlamuseriwaka hi maendli yo cinca ka xiyimo lama muvangeri xa kona xi nga endzeni ka wona ma kumeka ma nga ri na muvangeri wa le handle. Va kombisa leswaku leswi swi endla leswaku xiyimelo xa nhlamuselo ya rito lexi tirhisiwaka eka wona xi vana xivumbeko xo olova hikuva xi va xi ri na xiendlo xin'we ntsena lexi nga hi muxaka lowu:

(BECOME (x {STATE})).
(HUNDZUKA (x {XIYIMO}))).

Vatsari lava va hlamusela leswaku hi ku landza milavisiso ya sweswi, nhlamuselo ya riendli yi nga aviwa hi swiyenge swimbirhi ku nga xa xivumbeko xa nhlamuselo, ku nga xiphemu xa nhlamuselo lexi lawulaka swivumbeko swa vulongoloxamarito swa tindhawu leti riendli ri tirhaka eka tona, na vundzeni, ku nga swilo hinkwaswoleswi khumbaka nhlamuselo ya riendli. Ku ya hi vatsari lava, swiyimelo swa nhlamuselo ya rito leswi kombisiweke laha henhla hi swona swi yimelaka nhlamuselo ya xivumbeko,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

laha swi avaka maendli ku ya hi mitlawa leyi yelanaka hi tinhlamuselo ta yona naswona yi tirhiseka eka vulongoloxamarito. Hi ku ya hi vatsari, leswi swi vula leswaku maendli hinkwawo lama welaka eka ntlawa wa maendli yo cinca ka xiyimo hi swivangelo swa le ndzeni ka wona ma ni xiyimelo xo fana. Va vula leswaku swi tekiwa xiphemu xa nhlamuselo xa maendli lawa lexi nga na nkoka eka vulongoloxamarito xi fana eka hinkwawo. Vatsari lava va hlamusela leswaku leswi swi tano ni le ka maendli yo cinca ka xiyimo hi swivangelo leswi nga ehandle ka wona. Va kombisa leswaku ku nga va eka vundzeni bya wona laha ku nga kumekaka leswaku maendli lama welaka eka ntlawa wun'we ma kumeka ma hamnbana. Hi ku ya hi vatsari lava, xiyimelo xa nhlamuselo ya maendli yo cinca ka xiyimo hi swivangelo swa le ndzeni ka wona xi kombisa ku va ku ri ni agumente yin'we, leyi ku nga nhlokomhaka eka xivulwa xa riendli ro pfumala xiendliwa, kasi xiyimelo xa nhlamuselo ya maendli yo cinca ka xiyimo hiswivangelo swa le handle ka rona xi kombisa agumente yin'we eka xiendlontsongo xo cinca ka xiyimo, na agumente yin'wana leyi fambelanaka ni xiendlontsongo xin'wana.

Vatsari lava va ya emahlweni va hlamusela leswaku swa koteka ku va ni tiagumente ta swiendlo swo karhi leti nga riki ni vuxaka ni xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli, hileswaku leyi nga riki ya muxaka wa nhlamuselo ya xivumbeko, kambe yi ri ni nhlamuselo ya vundzeni bya riendli.

Eka ndzavisiso lowu ku ta vulavuriwa hi maendli yo cinca ka xiyimo, kambe ku ri lama ya vangeriwaka ku cinca hi swivangelo swa le handle. A ku nga langutiwi maendli yo cinca ka xiyimo lama ku cinca ka kona ku vangiwaka hi swihlawulekisi swa le ndzeni.

2.4 Levin, B (2005)

Eka phephe leri thyiweke **Lexical semantics of verbs 11: The Structure of Event Structure**, Levin (2005) u kanela hi xivumbeko xa nhlamuselo ya riendli. Mhaka yo sungula leyi a yi kombisaka i swivumbeko swimbirhi swa nhlamuselo ya riendli. Levin u kombisa leswaku xivumbeko xo sungula i xa xiphemu lexi kumekaka eka swirho hinkwaswo swa ntlawa lowu riendli rero ri welaka eka wona. Levin u hlamusela leswaku xivumbeko xa vumbirhi hilexi hambanisaka riendli rero ni maendli man'wana lama welaka eka ntlawa wun'we.

© University of Venda

Levin u boxa leswaku swivumbeko leswimbirhi swa nhlamuselo ya riendli swi nga andlaleka kahle hi ku tirhisa leswi a swi vulaka Ntlhantlho wa riendlinkulu (predicate decomposition). Levin u nyika xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli ro cinca ka xiyimo lexi landzelaka: [[x ACT] CAUSE [BECOME [y, STATE.]]] ([[x XIENDLO] VANGELA [HUNDZUKA **y** <XIYIMO>]]]. Levin u kombisa ndlela leyi xiyimelo lexi xi tirhaka hayona hi ku kombisa hi maendli yo cinca ka xiyimo manharhu:

dry: [[x ACT] CAUSE [BECOME [y, DRY]]]
(oma: [[x XIENDLO] VANGELA [HUNDZUKA [y, OMA]]])
empty: [[x ACT] CAUSE [BECOME [y, EMPTY]]]
(hava nchumu: [[x XIENDLO] VANGELA [HUNDZUKA [y, HAVA NCHUMU]]])
warm: [[x ACT] CAUSE [BECOME [y, WARM]]]
(kufumela: [[x XIENDLO] VANGELA [HUNDZUKA [y, KUFUMELA]]])

Hi ku ya hi Levin, Xiyimelo xi nga va xo pfilungana, laha xi nga vumbiwaka hi swiendlontsongo swimbirhi, kumbe xi va xo olova, laha xi nga vumbiwaka hi xiendlontsongo xin'we. Levin u andlala swiyimelo leswi a vulavulaka hi swona hi ndlela leyi:

Xiyimelo xa xiendlo xo pfilungana:

[[**x** ACT< MANNER>] CAUSE [BECOME [**y** <RES-STATES>]]]

Xiyimelo xa xiendlo xo olova:

[**x** ACT <MANNER >]
[**x** <STATE>]
[BECOME [**x** <STATE>]]

Tanihi hi Levin, na le ka xitsalwana lexi ku ta tirhisiwa Ntlhantlho wa riendlinkulu (predicate decomposition) ku ringeta ku andlala xivumbeko xa maendli yo cinca ka xiyimo.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.5 Levin na Hovav (2011)

Eka phephe leri thyiweke **Conceptual categories and Linguistic Categories 1VPart 2: The Causative alternation**vatsari lava va kanela hi ncincano wo vangela. Vatsari lava va kombisa leswaku xikongomelo xa vona eka phephe leri i ku andlala maendlelo ya xivangelo, lama va vulaka leswaku ma kota kahle ku andlala vuxaka bya muvangeri exikarhi ka swiendlo. Vatsari lava va kombisa leswaku ncincano wa muvangeri wu humelela ngopfu eka maendli ya ku cinca ka xiyimo. Va nyika swikombiso leswi landzelaka:

Tony opened the door (Tony u pfurile rivanti).
The door opened (Rivanti ri pfulekile).

Ku ya emahlweni vatsari va kombisa leswaku ku na maendli yo pfumala xiendliwa lama swivulwa swa wona swi nga swi kotiki ku cincela eka xivulwa xa muvangeri xa xiendliwa xin'we. Va tlhela va kombisa leswaku hambi ku ri maendli man'wana ya xiendliwa xin'we na wona a ya swi koti ku va swivulwa swa wona swi cincela eka swo pfumala xiendliwa. Levin na Hovav va hlamusela leswaku riendli leri nga eka muvangeri ri tala ku va ni agumente ya muvangeri eka nhlokomhaka ni agumente ya mutwisiwakuvava eka xiendliwa.

Vatsari lava va hambanisa exikarhi ka tinxaka timbirhi ta maendli yo cinca ka xiyimo, ku nga maendli lama vangelaka ehandle ni maendli lama vangelaka endzeni. Hi ku ya hi vatsari lava, maendli lama vangelaka ku cinca ehandle hi lama ya nga na muvangeri xikan'we ni mutwisiwakuvava, kasi yo vangela endzeni va vula leswaku ya hava muvangeri wo karhi loyi a vonakaka. Vatsari lava va kombisa leswaku maendli yo **tshova** i xikombiso xa kahle xa maendli ya muvangeri xa le handle kasi va vula leswaku xikombiso xa maendli ya muvangeri xa le ndzeni i **hleka**. Vatsari lava va kombisa leswaku eka maendli yo tshova kuna tiagumente timbirhi, ku nga **muvangeri wo tshova** ni **xiyimo xo tshoveka** xa nchumu lowu tshoviwaka. Va kombisa leswaku loko ku ri riendli **-hleka** leri ku nga riendli ro pfumala xiendliwa ri va ri ri ni agumente yin'we ntsena leyi ku nga nchumu lowu wu hlekaka. Hi ku ya hi swidyondzeki leswi, maendli ya muvangeri xa le handle lama ma kombiseka mahungu yo karhi mayelana ni xiendlo xo vangela ma endla leswaku agumente ya muvangeri yi lukana, ivi yi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hundzuka yo pfumala xivangelo. Hi ku ya hi swidyondzeki leswi, maendli yo vangela yo tshova ni yo ka ya nga vangeli yo tshova ya na xiyimelo xa nhlamuselo ya rito xo fana lexi va xi kombisaka hi ndlela leyi:

Lexical Semantic Representation: [[x Do – SOMETHING] CAUSE [**y** BECOME BROKEN]]

Xiyimelo xa nhlamuselo ya rito: [[x ENDLA – XO KARHI] VANGELA [**y** HUNDZUKA TSHOVEKILE]]

Swidyondzeki leswi swi kombisa leswaku ku ni maendli yo pfumala muendli lama ya nga kombiseki ncicano wo vangela. Va seketela mavonelo ya vona hi swikombiso leswi nga laha hansi:

Tiagumente ta maendli lama nga na muendli ya swilo leswi hanyaka:

The politician spoke/*The press spoke the politician.
N'watipolitiki u vulavurile/*Vukandziyisi byi vulavurile n'watipolitiki.

Tiagumente ta maendli lama pfumalaka muendli ya swilo leswi hanyaka:

Kelly coughed/*The medicine coughed Kelly.
Kelly u khohlorile/*Murhi wu khohlole Kelly.

Tiagumente ta maendli lama pfumalaka muendli ya swilo leswi nga hanyiki:

The stream burbled/*The rocks burbled the stream.
Nyika muhundzuluxo

Loko va ya emahlweni, vatsari lava va andlala ku hambana exikarhi ka ku vangela ka le handle ni ku vangela ka le ndzeni. Va tshaha marito ya (Smith 1970:107) loko a vulavula hi ku vangela ka le ndzeni lama nge: "cannot be externally controlled" Vatsari lava va vula leswaku ku vangela ka le ndzeni ku tekiwa ku ri loku humelelaka hikokwalaho ka swihlawulekisi swa le ndzeni swa agumente. Vatsari lava va hlamusela ku vangela ka le handle tanihi loku ku lavaka muvangeri xa le handle lexi lawulaka xiendlo. Va kombisa leswaku maendli lama welaka ngopfu eka ntlawa lowumaendli yo cinca ka xiyimo na maendli yo cinca ka ndhawu. Va tlhela va kombisa leswaku ku ni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

maendli yo cinca ka xiyimo lama nga ni ku vangela ka le ndzeni kambe ma nga swi koti ku tirha eka swiyimo swo vangela. Vatsari lava va hlamusela leswaku tanihileswi maendli yo tshova lama nga ni muvangeri ni maendli yo tshova lama pfumalaka muvangeri ma tirhisaka xiyimelo xa nhlamuselo ya rito xo fana ku languteriwa leswaku matirhelo ya nhlokomhaka ya maendli yo pfumala muvangeri ni ya xiendliwa xa maendi ya muvangeri ya fana. Va nyika swivulwa leswi ku kombisa mhaka ya vona:

Tony broke the window (Tony u fayile fasitere).
The window broke (Fasitere ri fayekile).

Ku ya emahlweni, swidyondzeki leswi swi hlamusela leswaku ku hava maendli lama nga na muvangeri xa le handle lama ma pfumalaka xivangelo. Va nyika xivulwa lexi ku paluxa mhaka ya vona:

The assassin murdered the senator./*The senator murdered.
Mudlayi u dlayile xirho xa huvo./*Xirho xa huvo dlayile.

Xitsalwana lexi xi ta yelana ni tsalwa leri hikuva na xona xi ta languta eka ncincano wo vangela. Hambileswi na kwala ku nga ta tirhisiwa swivangelo leswi hanyaka ni leswi nga hanyeki, kambe a ku nga kaneriwi hi nkoka wa swona mayelana ni nhlamuselo ya xivulwa.

2.6 Koontz-Garboden, A (2005)

Eka phephe ra **On the typology of state/change of state alternations**, Koontz – Garboden kanela hi vuxaka exikarhi ka marito lama vulavulaka hi xiyimo ni lama ya vulavulaka hi ku cinca ka xiyimo, a kongomise ngopfu eka xivumbeko xa wona xikan'we ni nhlamuselo ya wona. Mutsari loyi u hlamusela leswaku ku ni vuxaka exikarhi ka marito yo cinca ka xiyimo lama nga hava muvangeri ni lama nga ni muvangeri na marito ya xiyimo yo hava muvangeri ni ya xivangelo, hambiloko vuxaka bya kona byi hambana nkarhi wun'wana ku yahi ku hambana ka swiyimo. Mutsari loyi u hlamusela leswaku maendli yo cinca ka xiyimo a ma si lavisisiwa swinene. Ku ya hi mutsari loyi, eka tindzimi to hlaya ku ni marito ya ntumbuluko lama ya vulavulaka hi maendli yo vangela lama eka wona ku pfelelaka marito yo pfumala muvangeri ya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

maendli yo cinca ka xiyimo.Mutsari loyi u kombisa leswaku swiendlo leswi endlekaka hi swoxe swi tala ku wela eka marito lama nga eka xivumbeko xa ntumbuluko ya ri hava muvangeri tanihi riendli **nóka** kasi swiendlo leswi nga endlekeki hi swoxe swo tanihi **tshova** ma wela eka xivumbeko xa ntumbuluko kambe ma ri ni xivangelo. Ku ya hi mutsari, mpfelelo wu kombisa kahle ndlela leyi maendli yo cinca ka xiyimo yo pfumala muvangeri ni lama nga ni muvangeri ya yelanaka hakona. Mutsari u kombisa leswaku ku hava vulavisisi lebyi endliweke lebyi andlalaka vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka maendli yo cinca ka xiyimo, yo pfumala muvangeri na lama ya nga na xivangelo, na maendli ya xiyimo. U vula leswaku ku hava vulavisisi lebyi endliweke lebyi langutisaka eka vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka marito lama vulavulaka hi xiyimo, laha rito ro pfumala muvangeri ri cincaka ri va ra xiyimo ni rito ra muvangeri ri cincaka ri va ra xiyimo. Mutsari loyi u hlamusela leswaku hi yena munhu wo sungula ku kanela hi mhaka yo tano, laha a lavaka ku pimanisa nhlamuselo ya marito ya swiyimo ni ku kambisisa hi mhaka leyi talaka ku vuriwa ya leswaku tindzimi ti vumba marito yo vulavula hi swiyimo ku suka eka marito lama welaka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo.

Mutsari loyu u hlamusela leswaku ndzavisiso lowu wu kumile mikumisiso mimbirhi, wo sungula, ku nga wa leswaku marito yo vulavula hi swiyimo a hi hinkwawo ma fanaka. Mutsari u kombisa leswaku marito yo vulavula hi swiyimo lama eka nhlamuselo ya wona swi kombaka leswaku ku ve na swiendlo swin'wana swi nga humelela ekusunguleni lama ya tswalaka xiyimo xo karhi lama ya tivekaka hi vito ra swiyimo-mbuyelo, ya tala ku pfelela ku suka eka maendli lama vulaka xiyimo xexo eka tindzimi to tala tanihi le ka **tshova/tshovekile**. Mutsari loyi u ya emahlweni a hlamusela leswaku swiyimo leswi nga kombiseki leswaku ku ve ni swiendlo swo karhi eku sunguleni a swi koteki leswaku maendli ya kona ma pfelela ku suka eka marito man'wana lama ya fanaka. Mutsari u kombisa leswaku lexi humelelaka ematshan'wini ya swona hileswaku maendli ya ku cinca ka xiyimo ya pfelela ku suka eka rito ra xiyimo, xik**. tshuka/tshwukisa**leswi hi kuvula ka mutsari swi hambanaka ni leswi hlamuseriweke ku sungula. Mutsari u kombisa leswaku mhaka leyikulu eka dyondzo ya nhlamuselo ya rito i ku engeteriwa ka nhlamuselo exivulweni. Mutsari u hlamusela leswaku u lemukile ku eka tindzimi leti marito yo vulavula hi swiyimo ya vaka ya ri

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

maendli, marito ya kona ma tala ku va ni tinhlamuselo to tlula yin'we, nhlamuselo ya xiyimo na nhlamuselo yo pfumalaxivangeloxo cinca ka xiyimo. Hi ku ya hi mutsari mhaka leyi yi humelela ntsena eka maendli.

Mutsari u kombisa leswaku mahungu lama a ma tirhisaka eka ndzavisiso lowu u ma hlengeletile ku suka eka matsalwa ya vuvulavuri xikan'we ni le ka vavulavuri va tindzimi leti a nyikeke swikombiso hi tona.Mutsari loyi u tshaha (Hale na Keyser, 1998) lava nyikaka swikombiso swa leswaku marito lama nga hava muvangeri na marito yo cinca ka xiyimo lama nga na muvangeri ma pfelela ku suka eka marito ya swiyimo swo fana na wona. Mutsari u tlhela a tshaha swidyondzeki swo tanihi Nedjalkov na Silnitsky (1973) na Haspelmath (1993) lava va hlamuselaka leswaku a swi fanelangi ku va swi tekiwa leswaku vuxaka exikarhi ka maendli yo vulavula hi swiyimo hambi ku ri exikarhi ka tindzimi to hambana byi ta va lebyo fana.

Ku ya emahlweni, Kootz- Garboden u kombisa leswaku ku ni tinxaka timbirhi ta swiyimo, ku nga swiyimo swa ntumbuluko ni swiyimo leswi tumbulukaka eka swiendlo kumbe migingiriko yo karhi. U hlamusela leswaku maendli lama kongomisaka eka swiyimo swo fambelana ni rivilo, malembe, muhlovo, nkoka ni swin'wana ni swin'wana ma wela eka ntlawa wa swiyimo swa ntumbuluko. Hi ku ya hi mutsari loyi, tinxaka letimbirhi ti ni swilo swo tala leswi ti hambanaka hi swona. U kombisa leswaku mhaka leyikulu leyi ti hambanaka hi yona hileswi ti vulaka swona. U ri maendli ya swiyimo swo pfelela ma kombisa leswaku ku ve ni nghingiriko wo karhi lowu tswaleke xiyimo xo karhi. U vula leswaku leswi a swi tano eka maendli ya xiyimo ya ntumbuluko.

Ku yelana ka xitsalwana lexi ni leswi kaneriweke eka tsalwa leri ku ta va ku kanela hi maendli yo cinca ka xiyimo. Maendli yo cinca ka xiyimo a ma nga pimanisiwi ni ya xiyimo ku ya hilaha swi nga hakona eka phephe leri.

2.7 Nkatsakanyo

Eka ndzima leyi hi langutile matsalwa ya swidyondzeki swa ntlhanu. Matsalwa ya kona ma vulavula ngopfu hi maendli yo cinca ka xiyimo. Tsalwa ro sungula leri langutiweke i ra Kardos () leri eka rona ku kaneriwaka hi ku hambana loku nga kona exikarhi ka maendli ya ku cinca ka xiyimo na maendli yo ka ya nga ri ya ntiyiso ya swiendliwa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

swimbirhi. Eka tsalwa leri ku hlamuseriwa ni hi swihlawulekisi swa maendli ya xiendliwa xin'we ni maendli ya swiendliwa swimbirhi. Ku andlariwile ni xiyimelo xa swiphemu swimbirhi swo boha, ku nga muendli eka nhlokomhaka na mutwisiwakuvava eka xiendliwa. Ku hlamuseriwa leswaku xiyimelo xa nhlamuselo ya rito eka maendli yo ka ya nga ri ya ntiyiso ya swiendliwa swimbirhi xi bohanilenyana tanihiloko xi swi kota ku pfumelela tiagumente timbirhi leti vonakaka kumbe leti nga vonakiki. Ku kombisiwile leswaku maendli yo ka ya nga ri ya ntiyiso ya swiendliwa swimbirhi ya tala ku va ni swihlawulekisi swa maendli ya swiendliwa swimbirhi ni ya xiendliwa xin'we. Mhaka yin'wana leyi kaneriwaka eka phephe leri i tindlela to hambanahambana ta manyikele ya tiagumente eka tinxaka letimbirhi ta maendli. Ku hlamuseriwa leswaku maendli ya ku cinca ka xiyimo ma nga swi kota ku tirha exivulweni laha agumente ya muendli yi nga ta va eka ndhawu ya nhlokomhaka loko agumente ya mutwisiwakuvava, leyi cincaka xiyimo, yi va yi ri xiendliwa xo kongoma. Mhaka yin'wana leyi boxiweke i ya leswaku maendli yo cinca ka xiyimo a ma swi koti ku tirha ni swiendliwa leswi nga tiyimeleki kumbe swiendliwa leswi nga vonakiki exivulweni. Eka phephe leri ku kombisiwile ni mhaka ya leswaku maendli yo ka ya nga ri ya ntiyiso ya swiendliwa swimbirhi ya katsa maendli ya tinxaka to hambana to tanihi maendli yo tumbuluxa, maendli yo dyana maendli yo khumba ehansi.

Ntirho wa vumbirhi lowu kambisisiweke eka ndzima leyi i wa McKoon na Macfarland (2000) lowu wu langutaka tinxaka timbirhi ta maendli yo cinca ka xiyimo, ku nga maendli lama xiyimo xa wona xi cincaka hi ku vangeriwa hi swilo swa le handle ni lama xiyimo xa wona xi cincaka hi ku vangeriwa hi swilo swa le ndzeni ka wona. McKoon na Macfarland va kanerile na hi swivumbeko swa nhlamuselo ya rito eka maendli yo cinca ka xiyimo. Vatsari lava va boxiwile ni mhaka ya leswaku maendli lawa xiyimo xa kona xi cincaka hi swivangelo swa le handle ma va ma kumeka ma ri ni swiendlontsongo swimbirhi, loko lama ku cinca ka kona ku vangiwaka hi swilo leswi kumekaka endzeni ka wona ma kumeka ma ri ni xiendlontsongo xin'we ntsena. Ku hlamuseriwile na leswaku eka xiendlo lexi lawuriwaka hi swilo leswi nga ehandle ka xona, vulawuri bya le handle byi tlulela eka muendli, kasi eka xiendlo lexi lawuriwaka ku suka endzeni ka xona, vulawuri bya xona byi endliwa hi nchumu lowu nga ku endleni ka xiendlo naswona vulawuri lebyi a byi swi koti ku tlulela eka nchumu wun'wana. Ku kombisiwile

© University of Venda

leswaku muvangeri wa ku cinca loku vaka kona eka xivulwa ku nga humelela hikokwalaho ka muendli, xitirho, matimba ya ntumbuluko, kumbe xiyimo xo karhi. Ku boxiwile leswaku man'wana ya maendli yo cinca ka xiyimo lama vangeriwaka ku cinca ku suka ehandle ka wona ma nga swi kota ku tirha eka swivulwa swo pfumala xiendliwa, laha ma vaka ma pfumala nsusumeto (muvangeri) wa le handle.

Ku hlamuseriwile leswaku xiyimelo xa nhlamuselo ya rito xa maendli yo cinca ka xiyimo loku vangiwaka hi swilo swa le handle xi humesela erivaleni muvangeri wa le handle wa xiendlo lexi vuriwaka hi riendli eka xiendlontsongo xa ku vangela, na xiyimo xintshwa lexi ri cinceleke eka xona eka xiendlontsongo xo cinca ka xiyimo. Mhaka yin'wana leyi hlamuseriweke i ya mayelana na xiendlontsongo xa mbuyelo, laha ku hlamuseriweke leswaku xi kongomisa eka nchumu lowu yimeriwaka hi **x** lowu nghenaka eka xiyimo xintshwa. Ku hlamuseriwile leswaku nhlamuselo ya riendli yi nga aviwa hi swiyenge swimbirhi ku nga xa xivumbeko xa nhlamuselo, ku nga xiphemu xa nhlamuselo lexi lawulaka swivumbeko swa vulongoloxamarito swa tindhawu leti riendli ri tirhaka eka tona, na vundzeni, ku nga swilo hinkwaswo leswi khumbaka nhlamuselo ya riendli ro karhi. Ku kombisiwile leswaku maendli hinkwawo lama welaka eka ntlawa wa maendli yo cinca ka xiyimo hi swivangelo swa le ndzeni ka wona ma ni xiyimelo xo fana. Ku tlhela ku boxiwa leswaku xiphemu xa nhlamuselo xa maendli lawa lexi nga na nkoka eka vulongoloxamarito xa fana eka hinkwawo naswona leswi swi tano ni le ka maendli yo cinca ka xiyimo hi swivangelo leswi nga ehandle ka wona. Ku kombisiwile na leswaku ku hambana ku nga va eka vundzeni bya wona.Ku hlamuseriwile leswaku xiyimelo xa nhlamuselo ya maendli yo cinca ka xiyimo hi swivangelo swa le ndzeni ka wona xi ni agumente yin'we, leyi ku nga nhlokomhaka eka xivulwa xa riendli ro pfumala xiendliwa, kasi xiyimelo xa nhlamuselo ya maendli yo cinca ka xiyimo hi swivangelo swa le handle ka rona xi kombisa agumente yin'we eka xiendlontsongo xo cinca ka xiyimo, na agumente yin'wana leyi fambelanaka ni xiendlontsongo xa vumbirhi.

Tsalwa ra Levin, B (2005) ri kanela hi xivumbeko xa nhlamuselo ya riendli. Levin u kombisa leswaku ku ni swivumbeko swimbirhi swa nhlamuselo ya riendli. U hlamusela leswaku xivumbeko xo sungula i xa xiphemu lexi kumekaka eka swirho hinkwaswo swa ntlawa lowu riendli rero ri welaka eka wona kasi xivumbeko xa vumbirhi hilexi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hambanisaka riendli rero ni maendli man'wana lama welaka eka ntlawa wun'we na rona. Levin u kombisa leswaku swivumbeko leswimbirhi swa nhlamuselo ya riendli swi nga andlaleka kahle hi ku tirhisa leswi a swi vulaka Ntlhantlho wa riendlinkulu (predicate decomposition). Levin u nyika xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli ro cinca ka xiyimo lexi landzelaka: [[x ACT] CAUSE [BECOME [y, STATE.]]] ([[x XIENDLO] VANGELA [HUNDZUKA **y** <XIYIMO>]]]. Hi ku ya hi Levin, Xiyimelo xi nga va xo pfilungana, laha xi nga vumbiwaka hi swiendlontsongo swimbirhi, kumbe xi va xo olova, laha xi nga vumbiwaka hi xiendlontsongo xin'we.

Tsalwa ra vumune leri kambisisiweke i ra Levin na Hovav (2011). Kona ku vulavuriwa hi ncicano wo vangela. Tsalwa leri ri andlala maendlelo ya muvangeri eka maendli yaku cinca ka xiyimo. Ku kombisiwa leswaku maendlelo lama ma kota kahle ku andlala vuxaka bya muvangeri exikarhi ka swiendlo. Ku hlamuseriwile leswaku ku na maendli yo pfumala xiendliwa lama swivulwa swa wona swi nga swi kotiki ku cincela eka xivulwa xa muvangeri xa xiendliwa xin'we na maendli man'wana ya xiendliwa xin'we na wona a ya swi koti ku va swivulwa swa wona swi cincela eka swo pfumala xiendliwa. Ku kombisiwile leswaku riendli leri nga eka muvangeri ri tala ku va ni agumente ya **muvangeri** eka nhlokomhaka ni agumente ya **mutwisiwakuvava** eka xiendliwa. Eka tsalwa leri ku boxiwile tinxaka timbirhi ta maendli yo cinca ka xiyimo, ku nga maendli lama vangelaka ku suka ehandle ni maendli lama vangelaka ku suka endzeni. Ku kombisiwile leswaku maendli lama vangelaka ku cinca ku suka ehandle hi lama ya nga na muvangeri xikan'we ni mutwisiwakuvava, kasi yo vangela ku suka endzeni ya hava muvangeri wo karhi loyi a vonakaka. Ku hlamuseriwile na leswaku ku ni maendli yo pfumala muendli lama ya nga kombiseki ncicano wo vangela. Ku kombisiwile na leswaku ku ni maendli yo cinca ka xiyimo lama nga ni ku vangela ka le ndzeni kambe ma nga swi koti ku tirha eka swiyimo swo vangela.

Ntirho wo hetelela lowu langutisiweke eka ndzima leyi i wa Koontz – Garboden, A (2005) laha a kanelaka hi vuxaka exikarhi ka marito lama vulavulaka hi xiyimo ni lama ya vulavulaka hi ku cinca ka xiyimo, a kongomise ngopfu eka xivumbeko xa wona xikan'we ni nhlamuselo ya wona. Koontz – Garboden u hlamusela leswaku ku ni vuxaka exikarhi ka marito yo cinca ka xiyimo lama nga hava muvangeri ni lama nga ni muvangeri na marito ya xiyimo yo hava muvangeri ni ya xivangelo. Ku ya hi mutsari,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ndzavisiso lowu wu kumile mikumisiso mimbirhi, wo sungula, ku nga wa leswaku marito yo vulavula hi swiyimo a hi hinkwawo ma fanaka. U hlamusela leswaku marito yo vulavula hi swiyimo lama eka nhlamuselo ya wona swi kombaka leswaku ku ve na swiendlo swin'wana swi nga humelela ekusunguleni lama ya tswalaka xiyimo xo karhi lama ya tivekaka hi vito ra swiyimo-mbuyelo, ya tala ku pfelela ku suka eka maendli lama vulaka xiyimo xexo eka tindzimi to tala. U tlhela a hlamusela leswaku swiyimo leswi nga kombiseki leswaku ku ve ni swiendlo swo karhi eku sunguleni a swi koteki leswaku ma pfelela ku suka eka marito man'wana lama ya fanaka. Hi ku ya hi Koontz – Garboden, maendli ya ku cinca ka xiyimo ya pfelela ku suka eka rito ra xiyimo. Mutsari loyi u kombisa leswaku mhaka leyikulu eka dyondzo ya nhlamuselo ya rito i ku engeteriwa ka nhlamuselo exivulweni. Mutsari loyi u hlamusela leswaku ku ni tinxaka timbirhi ta swiyimo, ku nga swiyimo swa ntumbuluko ni swiyimo leswi tumbulukaka eka swiendlo kumbe migingiriko yo karhi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 3: MAENDLI YO VULAVULA HI KU TSHOVA

Faya, hlanhla, fayetela, kovotla, pyaxa, petlula,

3.1 Manghenelo

Ndzima leyi yi vulavula hi maendli yo cinca ka xiyimo kambe yi kongomise ngopfu eka maendli ya le ka xiyengentsongo xo tshova. Eka ndzima leyi ku ta langutiwa eka maendli ya tsevu yo tshova lama landzelaka: **faya**, **hlanhla**, **fayetela**, **kovotla**, **pyaxa**, na **petlula**. Eka nkanelo wa meandli lama ku ta xiyiwa ngopfu tinhlamusela ta swivulwa loko swiphemu swa swivulwa swa kona swi cinca matshamelo. Xikongomelonkulu i ku lava ku kuma malongolokelo yaswiphemu swa swivulwa yo amukeleka ni yo ka ya nga amukeleki loko swiphemu swa swivulwa leswi nga ni maendli lawa swi cincana matshamelo eka xivulwa. Swivulwa leswi nga ni maendli yo tshova lama longoloxiweke laha henhla swi ta cincana matshamelo hi tindlela ta nkombo leti landzelaka: ncincano wa muvangeri /pfumala muvangeri (causative/Inchoative alternation), ncincano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa xitirho /nhlokomhaka (Instrument subject alternation), ncincano wa vundhawu (conative alternation), ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation), ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecifield object alternation), na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi(dative alternation).

3.2 Riendli -faya

3.2.1 Nhlamuselo

Ku faya i ku onha xilo lexi endliweke hi vumba kumbe nghilazi xi va hi swiphemuphemu hi ku tirhisa matimba.

3.2.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -faya

[[x XIENDLO] VANGELA [y HUNDZUKA <MBUY-XIYIMO>]]

Xiyimelo lexi nga laha henhla xi nga hlamuseriwa hi ndlela leyi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

x yi yimela xiendlo xo karhi lexi endliwaka kumbe ku vangeriwa ku endleka hi muendli. Xiendlo lexi xi endla leswaku nchumu wo karhi lowu nga xiendliwa wu hundzuka xiyimo xa wona wu va eka xiyimo xin'wana.

Xik. Makhanana u faya puleti.

Eka xivulwa lexi nga laha henhla ku na xiendlo xo faya lexi endliwaka hi Makhanana. Xiendlo lexi xi vangela puleti leswaku yi cinca xiyimo ku suka eka xiyimo xo sungula xo ka xi nga fayekangi ku ya eka xiyimo xintshwa xo fayeka.

3.2.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli -faya

3.2.3.1 Ncincano wa xivangelo/pfumalaxivangelo(causative/ inchoactive alternation)

1. (a) Hasani u fayile khapu.
   (b) Khapu yi fayiwile.

Xivulwa xa 1(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xi humesela erivaleni muvangeri kumbe muendli wa mhaka leyivuriwaka hi riendli. Xivulwa lexi xi tlhela xi boxa mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku faya. Xivulwa lexi xi andlala ni nchumu lowu mhaka leyi vuriwakahi riendli yi humelelaka kumbe endlekaka, kunga xiendliwa **khapu**. Xivulwa xa muxaka lowu xa amukeleka eka Xitsonga naswona malangolokelo ya xona ma tolovelekile swinene. Nongonoko wa xivulwa lexi hi wona lowu swivulwa swa Xitsonga hiku angarhela swi landzelelaka wona. Hi ntolovelo, xivulwa xin'wana ni xin'wana xa Xitsonga lexi landzelaka malongolekelo lawa xi tala kuva xi humesela erivaleni nhlamuselo yo twala no amukeleka.

Xivulwa xa 1(b) xi vumbiwile hi xiendliwa na riendli ntsena. Xivulwa xa 1(b) xi hava nhlamuselo ya xivangelo. Hileswaku a xi paluxi muendli wa leswi vuriwaka hi riendli**faya.** Eka xivulwa lexi xa 1(b), nhlokomhaka Hasani leyi ku nga xivangelo, kumbe muendli wa leswi vuriwaka hi riendli eka xivulwa xa 1(a) a yi kona eka xivulwa lexi xa 1(b). Lexi nga humelela eka xivulwa xa 1(b) i ku va xiendliwa **khapu** xi suka endhawini ya xona ya ntolovelo xiya tshama eka ndhawu leyi hi ntolovelo ku kumekaka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

nhlokomhaka. Eka ndhawu leyi xivulwa xa 1(a) aku tshamile nhlokomhaka **Hasani**. Hambiswiritano, leswi aswi endli leswaku xiendliwa **khapu** xi hundzuka nhlokomhaka ya muvangeri tanihi **Hasani** eka xivulwa xa 1(a). Hambiloko xivulwa xa 1(b) xi ri hava nhlokomhaka, xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swo karhi swi nga endliwa eka **khapu**, ku nga ku fayiwa, hambi muvangeri kumbe muendli wo faya anga vuriwanga.

Hi marito man'wana, ndzi nga vula leswaku eka nhlamuselo ya xivulwa lexi xa 1(b), muvangeri kumbe muendli wa ku fayiwa ka khapu xi va xi ri kona hambiloko xi nga tsariwangi, hileswaku hi nga vula leswaku muvangeri kumbe muendli xi vumba xiphemu xa nhlamuselo ya xivulwa lexi xa 1(b).

3.2.3.2 Ncincano wa le xikarhi (middle alternation)

2. (a) Hasani u fayile khapu.
   (b) Khapu yii fayeka hi ku olova.

Xivulwa lexi xa 2(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa xa 2(a) xi fana leswi heleleke ni xivulwa xa 1(a) hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Hinkwaswo swivulwa leswi swi vumbiwile hi nhlakomhaka, riendli na xiendliwa. Leswi swi hlamuseriweke eka xivulwa xa 1(a) swa fana na leswi swi nga hlamuseriwaka eka xivulwa xa 2(a).

Xivulwa xa (b) xi vumbiwile hi xiendliwa, riendli na riengeteri. Eka xivulwa xa (b) xiendliwa **khapu** xi tshamile endhawini ya nhlokomhaka. Hambiloko xivulwa xa (b) xi ri hava nhlokomhaka kumbe muendli xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twalaleyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swo karhi swi nga endliwa eka khapu, ku nga ku fayeka hambiloko muvangeri kumbe muendli wo faya anga vuriwanga. Eka xivulwa xa (b) xiphemu hi ku olova i riengeteri ra maendlelo. Loko xiphemu lexi xo susiwa xivulwa xa (b) xi ta lahlekela hi nhlamuselo naswona axi nga ha twali. Xivulwa lexi xi nga twala ntsena loko xo yisiwa eka xivumbeko xo leha laha xitwari i eka xitwananisi **yi** xi siviwaka hi xitwari **a**. Xivulwa lexi xi ta va **khapu ya fayeka,**leswi swa amukeleka eka Xitsonga

© University of Venda

3.2.3.3 Ncincano wa xirho/nhlokomhaka (instrument subject alternation)

3. **(a)** Hasaniu fayilekhapu hi musi.
   (b) Musi wu fayile khapu.

Xivulwa lexi xa 3(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na xiphemu lexi kombisaka ntirho. Xivulwa xa 3(a) xi fana na xivulwa xa 1(a) na 2(a) hi tinhlamuselo ta swona. Swivulwa leswi swi hambana na xivulwa xa 3(a) hi ku eka xona ku engeteleriwile xiphemu lexi kombisaka xitirho kunga **musi** lowu tirhisiwaka ku faya khapu. Leswi swi vula leswaku **musi** hi wona wu vangelaka khapu ku fayeka. Handle ka **musi** khapu ayi nga ta fayeka.

Xivulwa lexi xa (b) xi vumbiwile hi xitirho, riendli na xiendliwa. Eka xivulwa xa (b) xitirho ku nga **musi** xi sukile eka ndhawu leyi a xi ri eka yona eka 3(a) ku nga emakumu ka xivulwa, xi ya tshama endhawini ya nhlokomhaka. Leswi swi vula leswaku eka xivulwa xa 3(b) xi kona xin'wana lexi nga boxiwangiki lexi vangelaka **musi** ku faya khapu. Ku nga va munhu, moya kumbe swin'wana (McKoon na Macfarland, 2000).

Hambiloko swi tikomba onge **musi** wu hundzukile muendli kumbe muvangeri wa ku fayeka ka khapu, hi ntiyiso a swi tano hikuva musi a wu swi koti wona hi woxe ku endla xo karhi handle ka ku susumetiwa kumbe ku tirhisiwa hi xin'wana ku faya.

3.2.3.4 Ncincano wa vundhawu (conative alternation)

4. (a) Hasani u fayile khapu.
   (b) Hasani u fayile eka khapu.

Xuvulwa xa 4(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 4(a) xi fana leswi heleleke na swivulwa swa 1(a) na 2(a). Swivulwa leswi swa fana hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Swivulwa leswi swi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Hinkwaswo leswi hlamuseriweke eka swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi tano ni laha ka 4(a).

© University of Venda

Xivulwa xa 4b

Xivulwa lexi xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa lexi nga eka vundhawu. Xivulwa lexi a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa xa muxaka lowu a xi amukeleki eka ririmi ra Xitsonga. Leswi swi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuli i mhaka ya ku va xi kongomise mhaka leyi vuriwaka hi riendli eka ndhawu yo karhi leyi **fayekeke eka khapu** kambe xi nga boxi ndhawu ya kona. Hi ntolovelo, loko ku nga kongomisiwi eka ndhawu yo karhi a swi fanelangi ku va ku ri ni xirhangi xa vundhawu xo tanihi **eka** eka riviti hikuva xirhangi lexi xa vundhawu xi kongomisa eka ndhawu yo karhi nkarhi hinkwawo. Xivulwa lexi kongomisaka eka ndhawu yo karhi leyi **fayekeke eka khapu** xi kota ku vulavula ntsena loko xi boxa vito ra ndhawu ya laha ku **fayekeke** tanihi le ka xikombiso lexi: **Hasani u fayile eka xikhomo xa khapu**. Xikombiso lexi nga laha henhla xa vulavula hikuva xi boxa ndhawu yo karhi eka **khapu leyi fayekeke** ku nga **xikhon'weni**. Hileswaku, ku va nhlamuselo ya riendli **fayile** yi kongomisa eka ndhawu yo karhi ya riviti **khapu**, ku nga ri eka riviti hi roxe, swi endla leswaku xivulwa lexi xi twala.

3.2.3.5 Ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation)

5. (a) Hasani u fayile khapu exikhon'wini.
(b) Hasani u fayile xikhomo xa khapu.

Xivulwa lexi xa 5(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti ra vundhawu. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku ku na xiphemu xo karhi xa khapu lexi fayekeke, ku nga xikhomo. Miri wa khapu hi woxe wa ha tshamisekile, ko va xikhomo ntsena xi nga fayeka. Malongolekele ya marito eka xivulwa lexi ma tolovelekile. Leswi swi endla leswaku xivulwa lexi xi toloveleka eka mani na mani loyi a nga muvulavuri wa Xitsonga. Xivulwa xa 5(a) xa vulavula hikuva nandzelelano wa xona wu landzelerile malongolokelo ya ntolovelo ya swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela.

Ku engeteleriwa ka xiphemu xa riviti ra vundhawu eka xivulwa lexi swi endla leswaku mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku faya, yi tikomba leswaku yi humelela kwihi eka xiphemu xa khapu, hileswaku eka xikhomo. Xivulwa lexi xi kongomisa ngopfu

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mhaka ya ku fayeka ka khapu ku ngari eka xikhomo xa yona, kova leswaku laha ku nga fayeka eka yona hi le ka ndhawu yo karhi, ku nga exikhon'weni.

Xivulwa xa 5(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa lexi xi twala kahle xi tlhela xi twisiseka. Hasani a nga fayangi kun'wana na kun'wana eka khapu kambe eka xikhomo xa yona. Xivulwa lexi xi boxa leswaku u lo faya xikhomo xa khapu ntsena. Nandzelelano wa marito i wa ntolovelo eka Xitsonga. Eka xivulwa lexi xa 5(b) ku vuriwa leswaku anga fayangi hinkwayo, u lo faya xiphemu xo karhi ku nga exikhon'weni ntsena. Swi vula leswaku khapu yi nga ha tirha ntirho wa yona, kambe wo fanela u yi khoma kahle hikuva yi vavisekile xikhomo.

Eka xivulwa lexi xa 5(b) riviti ra vundhawu leri a ri ri emakumu eka xivulwa xa 5(a) ri hundzuke rivitinene leri tshamaka endhawini ya xiendliwa. Xiphemu lexi a xi ri xiendliwa eka 5(a) ku nga **khapu** xa sukaendhawini ya xiendliwa xi ya emakumu ka xivulwa laha se xi tirhaka tanihi rifuwi ra khapu. Eka xivulwa lexi xa 5(b) leswi xivulwa xi kongomisaka ngopfu eka xona i**xikhomo** xa khapu, ku nga ri khapu hi yoxe. Nandzelelano wa xivulwa xa 5(b) na wona i wa xivumbeko xo toloveleka eka Xitsonga, lowu nga na nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Leswi hi swona swi endlaka leswaku xivulwa xi amukeleka no twala eka mani na mani loyi a nga muvulavuri wa Xitsonga.

3.2.3.6 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation)

6. (a) Hasani u fayile khapu.
* (b) Hasani u fayile.

Xivulwa lexi xa 6(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 6(a) xi fana leswi hetisekeke na swivulwa xa 1(a), 2(a) na 4(a) Swivulwa leswi swa fana na hi malongolokelo ya swona ya marito. Swivulwa leswi swi fana na hi tinhlamuselo. Swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga.

Xivulwa lexi xa 6(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka na riendli ntsena. Xivulwa lexi xa 6(b) a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi hlamuseli leswi **Hasani** tanihi nhlokomhaka a fayeke swona. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku loko nhlokomhaka na riendli swi ri kona ku ri hava xiendliwa xivulwa xexo axi vulavuli. Xivulwa lexi a xi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

amukeleki ku ya hi malongolokelo ya marito eka Xitsonga hikuva a xi humeseli mhaka erivaleni.

3.2.3.7 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation)

7. (a) Hasani u fayile khapu xikhomo.
   (b) Hasani u fayile xikhomo eka khapu.

Xivulwa lexi xa 7(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti. Nhlamuselo ya xivulwa ya phewa. Ya phewa hikuva a yi tolovelekangi. Nhlamuselo leyi yi lava ku langutiwa hi vukheta. Loko hi ku a yi tolovelekangi hileswaku riendli **faya** eka nhlamuselo leyi nga eka xivulwa xa 7(a) ri tirhe na swiendliwa swimbirhi. Maendlelo lawa ya pfumela eka maendli mantsongo swinene. Nhlamuselo leyi ya vulavula kambe a yi tolovelekangi.

Xivulwa xa 7(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa xa 7(b) xa twala hikuva xi kongomisa eka ndhawu yo karhi leyi nga fayeka ku nga xikhomo. Hileswaku Hasani a nga fayanga khapu hinkwayo kambe u fayile ntsena xiphemu xo karhi ku nga xikhomo. Khapu ya ha tirha ntirho wa yona ko va xikhomo ntsena xi nga fayeka. Nhlamuselo ya xivulwa lexi ya vulavula hikuva yi kongomile xiphemu lexi nga fayeka eka khapu.

3.3 Riendli -hlanhla

3.3.1 Nhlamuselo

Ku hlanhla ku kongomisiwa eka ku onha xilo xo karhi lexi khomaneke xi tiya xi va xilo xin'we leswaku xi fayeleleka xi va hi swiphemuphemu hi ku xi fayetela hi nchumu wo karhi wo tika, wu nga va wo kariha kumbe woka wu nga karihi.

3.3.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -hlanhla

[[x XIENDLO] VANGELA [y HUNDZUKA <MBUY-XIYIMO>]]

Xiyimelo lexi xi nga hlamuseriwa hi ndlela leyi landzelaka laha hansi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Alifabete x yi yimela xiendlo xo karhi lexi humelelaka hikokwalaho ko vangeriwa hi nhlokomhaka. Xiendlo lexi xi vangela xiendliwa, lexi yimeriweke hi alifabete y, leswaku xi hundzuka eka xiyimo xa xona xo sungula xi va eka xiyimo xin'wana.

Xik. Wanuna u hlanhla nhloko ya homu.

Xikombiso lexi xi hlamusela leswaku nhlokomhaka wanuna u endla xiendlo xo hlanhla lexi xi endlaka leswaku nhloko ya homu yi cinca ku suka eka xiyimo xa yona xo sungula xo va nhloko yi khomanile yi va nchumu wun'we ivies yi va hi swiphemuphemu swo tala.

3.3.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli - hlanhla

3.3.3.1 Ncincano wa xivangelo/pfumalaxivangelo(causative/ Inchoative alternation)

1. (a) Vavanuna va hlahlile nhloko.
   (b) Nhloko yi hlanhliwile.

Xivulwa lexi xa 1(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xi humesela erivaleni muvangeri kumbe muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi reindli. Xivulwa lexi xi tlhela xi boxa mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku hlanhla. Xivulwa lexi xi andlala ni nchumu lowu vuriwaka hi riendli yi humelelaka eka wona, ku nga xiendliwa nhloko. Xivulwa xa muxaka lowu xa amukeleka eka Xitsonga naswona malongolokelo ma xona ma tolovelekile swinene. Nongonoko wa xivulwa lexi hi wona lowu swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela swi landzelelaka wona. Hi ntolovelo xivulwa xin'wana na xin'wana xa Xitsonga lexi landzelaka malongolokelo lawa xi tala ku va xi humesela erivaleni nhlamuselo yo twala no amukeleka

Xivulwa xa 1(b) xi vumbiwile hi xiendliwa na riendli ntsena. Xivulwa xa 1(b) xi hava nhlamuselo ya xivangelo. Hileswaku a xi paluxi muendli wa leswi vuriwaka hi riendli hlanhla. Eka xivulwa lexi xa 1(b) nhlokomhaka **vavanuna** leyi ku nga muvangeri kumbe muendli wa leswi vuriwaka hi riendli eka xivulwa xa 1(a) a yi kona eka xivulwa lexi xa (b). Lexi nga humelela eka xivulwa xa 1(b) i ku va xiendliwa **nhloko** xi suka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

endhawini ya xona ya ntolovelo xi ya tshama eka ndhawu leyi hi ntolovelo ku kumekaka nhlokomhaka. Eka ndhawu leyi eka xivulwa xa 1(a) a ku tshamile nhlokomhaka **vavanuna**. Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa **nhloko** xi hundzuka nhlokomhaka ya muvangeri tanihi vavanuna eka xivulwa xa 1(a). Kambe hambiloko xivulwa xa 1(b) xi ri hava nhlokomhaka, xi va xa ha ri na nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swo karhi swi nga endliwa eka **nhloko** ku nga ku hlanhla hambi muvangeri kumbe muendli wo hlanhla anga vuriwanga.

Hi marito man'wana ndzi nga vula leswaku eka nhlamuselo ya xivulwa lexi xa 1(b) muvangeri kumbe muendli wa ku hlanhla nhloko xi va xi ri kona hambiloko xi nga tsariwangi. Hileswaku hi nga vula leswaku muvangeri kumbe muendli xi vumba xiphemu xa nhlamuselo ya xivulwa lexi xa 1(b).

3.3.3.2 Ncincano wa le xikarhi (middle alternation)

1. (a) Vavanuna va hlanhlile nhloko.
   (b) Nhloko yi hlanhleka hi ku olova.

Xivulwa lexi xa2(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 2(a) xi fana leswi heleleke ni xivulwea xa 1(a) hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Hinkwaswo swivulwa leswi swi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Leswi swi hlamuseriweke eka xivulwa xa 1(a) swa fana na leswi nga hlamuseriwaka eka xivulwa xa 2(a).

Xivulwa xa 2(b) xi vumbiwile hi xiendliwa, riendli na riengeteri. Eka xivulwa xa 2(b) xiendliwa **nhloko** xi tshamile endhawini ya nhlokomhaka. Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa nhloko xi hundzuka nhlokomhaka. Kambe hambiloko xivulwa xa (b) xi ri hava nhlokomhaka kumbe muendli xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka ekaXitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swilo swo karhi swi nga endliwa eka **nhloko** ku nga ku **hlanhla** hambiloko muvangeri kumbe muendli wo hlanhla anga vuriwanga.

Eka xivulwa xa (b) xiphemu **hi ku olova** i riengeteri ra maendlelo. Loko xiphemu lexi xo susiwa xivulwa xa (b) xi ta lahlekela hi nhlamuselo naswona a xi nga twali. Xivulwa

© University of Venda

lexi xi nga twala ntsena loko xo yisiwa eka xivumbeko xo leha laha xitwari i eka xitwananisi **yi** xi siviwaka hi xitwari **a**. Xivulwa lexi xi ta va **nhloko ya hlanhleka** leswi swi amukelekaka eka Xitsonga.

3.3.3.3 Ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (instrument subject alternation)

3. (a) Vavanuna va hlanhlile nhloko hi xihloka.
   (b) Xihloka xi hlanhlile nhloko.

Xivulwa lexi xa 3(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na xiphemu lexi kombisaka xitirho. Xivulwa xa 3(a) xi fana na swivulwa swa 1(a) na 2(a) hi tinhlamuselo ta swona. Swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi hambana na xivulwa xa 3(a) hi ku eka xona ku engeteleriwile xiphemu lexi kombisaka xitirho ku nga **xihloka** lexi tirhisiwaka ku hlanhla nhloko. Leswi swi vula leswaku **xihloka** hi xona xi vangelaka nhloko ku hlanhleka. Handle ka xihloka nhloko a yi nga ta hlanhleka.

Xivulwa xa 3(b) xi vumbiwile hi xitirho, riendli na xiendliwa. Eka xivulwa xa 3(b) xitirho ku nga xihloka xi sukile eka ndhawu leyi a xi ri eka yona eka xivulwa xa 3(a), ku nga emakumu ka xivulwa, xi ya tshama endhawini ya nhlokomhaka. Leswi swi vula leswaku eka xivulwa xa 3(b) xi kona xin'wana lexi nga boxiwangiki lexi vangelaka **xihloka** ku hlanhla nhloko, ku nga va munhu, moya kumbe swin'wana. Hambiloko swi tikomba leswaku onge **xihloka** xi hundzukile muendli kumbe muvangeri wa ku hlanhleka ka nhloko, hi ntiyiso a swi tano hikuva xihloka a xi swi koti xona hi xoxe, handle ka ku susumetiwa kumbe ku tirhisiwa hi xin'wana ku hlanhla.

3.3.3.4 Ncincano wa vundhawu (conative alternation)

4. (a) Vavanuna va hlanhlile nhloko.
   (b) Vavanuna va hlanhlile eka nhloko.

Xivulwa lexi xa 4(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Swivulwa swa 1(a), 2(a) na 4(a) swi fana leswi hetisekeke. Swivulwa leswi swa fana hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Hinkwaswo leswi hlamuseriweke eka swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi tano na laha ka 4(a).

© University of Venda

Xivulwa xa 4b

Xivulwa lexi xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa lexi nga eka vundhawu. Xivulwa lexi a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa xa muxaka lowu a xi amukeleki eka ririmi ra Xitsonga. Leswi swi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuli i mhaka ya ku va xi kongomise mhaka leyi vuriwaka hi riendli eka ndhawu yo karhi leyi **hlanhlekeke eka nhloko** kambe xi nga boxi ndhawu ya kona. Hi ntolovelo, loko ku nga kongomisiwi eka ndhawu yo karhi a swi fanelangi ku va ku ri ni xirhangi xa vundhawu xo tanihi **eka** eka riviti hikuva xirhangi lexi xa vundhawu xi kongomisa eka ndhawu yo karhi nkarhi hinkwawo. Xivulwa lexi kongomisaka eka ndhawu yo karhi leyi **hlanhlekeke eka nhloko** xi kota ku vulavula ntsena loko xi boxa vito ra ndhawu ya laha ku **hlahlekeke** tanihi le ka xikombiso lexi: **Vavanuna va hlanhlile eka rihlaya ra nhloko**. Xikombiso lexi nga laha henhla xa vulavula hikuva xi boxa ndhawu yo karhi eka **nhloko leyi hlanhlekeke** ku nga **erihlayeni**. Hileswaku, ku va nhlamuselo ya riendli **hlanhlile** yi kongomisa eka ndhawu yo karhi ya riviti **nhloko**, ku nga ri eka riviti hi roxe, swi endla leswaku xivulwa lexi xi twala.

3.3.3.5 Ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body part possessor ascension alternation)

5. (a) Vavanuna va hlanhlile homu enhlokweni.
   (b) Vavanuna va hlanhlile nhloko ya homu.

Xivulwa xa 5(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti ra vundhawu. Xivulwa lexi xa 5(a) xi kombisa leswaku ku na xiphemu xo karhi xa homu lexi nga hlanhleka. Miri wa homu wa ha tshamisekile, ko va nhloko ntsena yi nga hlanhleka. Malongolokelo ya marito eka xivulwa lexi ya amukeleka eka mani na mani loyi a nga muvulavuri wa Xitsonga. Xivulwa xa 5(a) xa vulavula hikuva nandzelelano wa xona wu landzelerile malongolokelo ya ntolovelo ya swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela. Ku engeteriwa ka xiphemu xa riviti ra vundhawu eka xivulwa lexi swi endla leswaku mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku hlanhla, yi tikomba leswaku yi humelela kwihi eka xiphemu xa homu. Xivulwa lexi xi kongomisa ngopfu mhaka yaku hlanhleka ka homu ku nga eka nhloko ya yona.Ko va leswaku laha ku nga hlanhleka eka homu hi le ka ndhawu yo karhi, ku nga enhlokweni.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xivulwa xa 5(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riviti, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xi twala kahle xi tlhela xi twisiseka. Vavanuna a va hlanhlangi kun'wana na kun'wana kambe eka nhloko yayona. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku va lo hlanhla nhloko ya homu ntsena. Nandzelelano wa marito i wa ntolovelo eka Xitsonga. Eka xivulwa lexi xa 5(b) ku vuriwa leswaku a va hlanhlangi homu hinkwayo va lo hlahla xiphemu xo karhi xa nhloko ntsena. Eka xivulwa xa (b) riviti ra vundhawu leri a ri ri emakumu eka xiphemu lexi a xi ri xiendliwa eka 5(a) ku nga homu xa suka endhawini ya xiendliwa xi ya emakumu ka xivulwa laha se xi tirhaka tanihi rifuwi ra homu.

3.3.3.6 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi(unspecified object alternation)

6. (a) Vavanuna va hlanhlile nhloko.
* (b) Vavanuna va hlanhlile.

Xivulwa xa 6(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa xa 6(a) xi fana leswi hetisekeke na swivulwa swa 1(a), 2(a) na xa 4(a). Swivulwa leswi swi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Swivulwa leswi swi fana na hi malongolokelo ya swona ya maritona hi tinhlamuselo. Swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga.

Xivulwa lexi xa 6(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka na riendli ntsena. Xivulwa lexi xa 6(b) a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi hlamuseli leswi vavanuna tanihi nhlokomhaka va hlanhleke xona. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku nhlokomhaka na riendli loko swi ri kona ku ri hava xiendliwa xivulwa a xi vulavuli. Xivulwa lexi axi amukeleki ku ya hi malongolokelo ya marito eka Xitsonga hikuva a xi humeseli mhaka erivaleni.

3.3.3.7 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation)

7. (a) Vavanuna va hlanhlile homu nhloko.
(b) Vavanuna va hlanhlile nhloko ya homu.

Xivulwa xa 7(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti. Nhlamuselo ya xivulwa ya phewa. Ya phewa hikuva a yi tolovelekangi. Nhlamuselo leyi yi lava ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

langutiwa hi vukheta. Loko hi ku a yi tolovelekangi hileswaku riendli **hlanhla** eka nhlamuselo ya xivulwa xa 7(a) ri tirhe na swiendliwa swimbirhi. Maendlelo lawa ya pfumela eka maendli mantsongo swinene. Nhlamuselo leyi ya vulavula kambe a yi tolovelekangi.

Xivulwa xa 7(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa xa 7(b) xa twala hikuva xi kongomisa eka ndhawu yo karhi leyi nga hlanhleka ku nga nhloko. Hileswaku vavanuna a va hlanhlangi homu hinkwayo kambe va hlanhlile xiphemu xo karhi ku nga nhloko. Nhlamuselo ya xivulwa lexi ya vulavula hikuva yi kongomisa eka xiphemu lexi hlanhlekeke eka homu.

3.4 Riendli -fayetela

3.4.1 Nhlamuselo

Ku fayetela swa ha suka eka rito faya. Na kona kwala swi vula ku onha xilo lexi endliweke hi vumba kumbe nghilazi hi ku tirhisa matimba ehenhla ka xona, kambe eka ku fayetela matimba lama onhaka xilo xa kona ma tirhisiwa ko hlaya hi ku vuyelela naswona ku tala ku va ku onhiwa swilo swo tlula xin'we.

3.4.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -fayetela

[[x XIENDLO] VANGELA [y HUNDZUKA <MBUY-XIYIMO>]]

Nhlamuselo ya leswi xiyimelo lexi xi nga laha henhla xi vulaka swona:

x yi yimela xiendlo xo karhi lexi humelelaka hikokwalaho ka ku vangeriwa hi muendli kumbe nhlokomhaka. Xiendlo lexi endliwaka hi muendli xi endla leswaku xiendliwa lexi yimeriweke hi y xi hundzuka eka xiyimo xa xona xa ntolovelo xi ya eka xiyimo xin'wana lexintshwa.

Xik. Mufana u fayetela tinghilazi.

Xikombiso lexi nga laha henhla xi hlamusela leswaku nhlokomhaka mufana, leyi ku nga muendli wa leswi vuriwaka hi riendli, yi endla leswaku riendli fayetela ri vangela

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xiendliwa tinghilazi ku cinca xiyimo xa tona xo sungula xo ka xi nga fayekangi ku ya eka xiyimo xo fayeka.

3.4.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli - fayetela

3.4.3.1 Ncincano wa xivangelo/pfumalaxivangelo(causative/ inchoative alternation)

1. (a) Hlanganani u fayeterile swibye.
   (b) Swibye swi fayeteriwile.

Xivulwa xa 1(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli naxiendliwa. Xivulwa lexi xi humesela erivaleni muvangeri kumbe muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli. Xivulwa lexi xi tlhela xi boxa mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku fayetela. Xivulwa lexi xi andlala ni nchumu lowu vuriwaka hi riendli wu humelelaka kumbe endlekaka eka wona, ku nga xiendliwa swibye. Xivulwa xa muxaka lowu xa amukeleka eka Xitsonga naswona malongolokelo ya xona ya tolovelekile swinene. Nongonoko wa xivulwa lexi hi wona lowu swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela swi landzelelaka wona. Hi ntolovelo xivulwa xin'wana na xin'wana xa Xitsonga lexi landzelelaka malongolokelo lawa xi ta va xi humesela erivaleni nhlamuselo yo twala no amukelaka.

Xivulwa xa 1(b) xi vumbiwile hi xiendliwa na riendli ntsena. Xivulwa xa 1(b) xi hava nhlamuselo ya xivangelo, hileswaku a xi paluxi muendli wa leswi vuriwaka hi riendli **fayetela.** Eka xivulwa xa 1(b) nhlokomhaka **Hlanganani** leyi ku nga muvangeri kumbe muendli wa leswi vuriwaka hi **riendli** eka xivulwa xa 1(a) a yi kona eka xivulwa lexi xa 1(b). Lexi nga humelela i kuva xiendliwa **swibye** xi suka endhawini ya xona ya ntolovelo xi ya tshama eka ndhawu leyi hi ntolovelo ku kumekaka nhlokomhaka. Eka ndhawu leyi sweswi xi nga eka yona eka xivulwa xa 1(a) a ku tshamile nhlokomhaka **Hlanganani.** Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa swibye xi hundzuka nhlokomhaka ya muvangeri tanihi **Hlanganani**eka xivulwa xa 1(a). Kambe hambiloko xivulwa xa 1(b) xi ri hava nhlokomhaka, xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekake eka Xitsonga. Swa twisiseka, leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swilo swo karhi leswi nga endliwa eka **swibye**, ku nga ku fayeteriwa, hambimuvangeri

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

kumbe muendli wo fayetela a nga vuriwanga. Hi marito man'wana ndzi nga vula leswaku eka nhlamuselo ya xivulwa xa 1(b) muvangeri kumbe muendli wa ku fayetela ka swibye xi va xi ri kona hambiloko xi nga tsariwanga. Hileswaka hi nga vula leswaku muvangeri kumbe muendli u vumba xiphemu xa nhlamuselo ya xivulwa xa 1(b).

3.4.3.2 Ncincano wa le xikarhi (middle alternation)

2. (a) Hlanganani u fayeterile swibye.
   (b) Swibye swi fayeteleka hi ku olova.

Xivulwa lexa 2(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 2(a) xi fana leswi hetisekeke na xivulwa xa 1(a) hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Hinkwaswo swivulwa leswi swi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Leswi swi hlamuseriwaka eka xivulwa xa 1(a) swa fana na leswi nga hlamuseriwa eka xivulwa xa 2(a).

Xivulwa xa (b) xi vumbiwile hi xiendliwa, riendli na riengeteri. Eka xivulwa xa (b) xiendliwa **swibye** xi tshamile endhawini ya nhlokomhaka. Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa **swibye** xi hundzuka nhlokomhaka. Hambiloko xivulwa xa (b) xi ri hava nhlokomhaka kumbe muendli xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swilo swo karhi swi nga endliwa eka swibye ku nga ku fayeteriwa hambiloko muvangeri kumbe muendli wo fayetela a nga vuriwanga. Eka xivulwa xa (b) xiphemu **hi ku olova** i riengeteri ra maendlelo. Loko xiphemu lexi xo susiwa xivulwa xa (b) xi ta lahlekela hi nhlamuselo naswona a xi nga ha twali. Xivulwa lexi xi nga twala ntsena loko xi yisiwa eka xivumbeko xo leha laha xitwari i eka xitwananisi **yi** xi siviwaka hi xitwari **a.** xivulwa lexi xi ta va **swibye swa fayeteleka** leswi swi amukelekaka eka Xitsonga.

3.4.3.3 Ncincano wa xitirho/ nhlokomhaka (instrument subject alternation)

3. (a) Hlanganani u fayeterile swibye hi hamele.
   (b) Hamele yi fayeterile swibye.

© University of Venda

Xivulwa xa 3(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na xiphemu lexi kombisaka ntirho. Xivulwa xa 3(a) xi fana na swivulwa swa 1(a) na 2(a) hi tinhlamuselo ta swona. Swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi hambana na xivulwa xa 3(a) hi ku eka xona ku engeteriwile xiphemu lexi kombisaka ntirho ku nga **hamele**leyi tirhisiwaka ku fayetela **swibye**. Leswi swi vula leswaku **hamele**hi yona yi vangelaka **swibye** ku fayeleleka. Handle ka **hamele** swibye a swi nga ta fayeleleka.

Xivulwa lexi xa (b) xi vumbiwile hi xitirho, riendli na xiendliwa. Eka xivulwa lexi xa (b) **hamele**yi nga xitirho yi sukile eka ndhawu leyi a yi ri eka yona eka 3(a) ku nga emakumu ka xivulwa, yi ya tshama endhawini ya nhlokomhaka. Leswi swi vula leswaku eka xivulwa xa 2(b) xi kona xin'wana lexi nga boxiwangiki lexi vangelaka **hamele**ku fayetela swibye. Ku nga va munhu, moya kumbe xin'wana.Hambiloko swi tikomba leswaku onge **hamele** yi hundzukile muendli kumbe muvangeri wa ku fayeleleka ka swibye, hi ntiyiso a swi tano hikuva **hamele** a yi swi koti yona hi yoxe ku endla xo karhi handle ka ku susumetiwa kumbe ku tirhisiwa hi xin'wana ku fayetela.

3.4.3.4 Ncincano wa vundhawu (conative alternation)

4. (a) Hlanganani u fayeterile swibye.
   (b) Hlanganani u fayeterili eka swibye.

Xivulwa lexi xa 4(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Swivulwa leswi swa 1(a), 2(a) na 4(a) swi fana leswi heleleke, swivulwa leswi swa fana hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Hinkwaswo leswi hlamuseriweke eka xivulwa xa 1(a) na 2(a) swi tano na laha ka 4(a).

Xivulwa xa 4b

Xivulwa lexi xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa lexi nga eka vundhawu. Xivulwa lexi a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa xa muxaka lowu a xi amukeleki eka ririmi ra Xitsonga. Leswi swi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuli i mhaka ya ku va xi kongomise mhaka leyi vuriwaka hi riendli eka ndhawu yo karhi leyi **fayeteriweke eka swibye** kambe xi nga boxi ndhawu ya kona. Hi ntolovelo, loko ku nga kongomisiwi eka ndhawu yo karhi a swi fanelangi ku va ku ri ni xirhangi xa vundhawu xo tanihi **eka** eka riviti hikuva xirhangi lexi xa vundhawu xi kongomisa eka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ndhawu yo karhi nkarhi hinkwawo. Xivulwa lexi kongomisaka eka ndhawu yo karhi leyi **fayeteriweke eka swibye** xi kota ku vulavula ntsena loko xi boxa vito ra ndhawu ya laha ku **fayetelekeke** tanihi le ka xikombiso lexi: **Hlanganani u fayeterile eka matshaku ya swibye**. Xikombiso lexi nga laha henhla xa vulavula hikuva xi boxa ndhawu yo karhi eka **swibye leyi fayetelekeke** ku nga **ematshakwini**. Hileswaku, ku va nhlamuselo ya riendli **fayeterile** yi kongomisa eka ndhawu yo karhi ya riviti **swibye**, ku nga ri eka riviti hi roxe, swi endla leswaku xivulwa lexi xi twala.

3.4.3.5 Ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possessor alternation)

5. (a) Hlanganani u fayeterile swibye eswikhon'weni.
   (b) Hlanganani u fayelerile swikhomo swa swibye.

Xivulwa lexi xa 5(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na riviti ra vundhawu. Xivulwa lexi xa 5(a) xi kombisa leswaku ku na swiphemu swo karhi swa swibye leswi nga fayeleleka. Miri wa swibye wa ha tshamisekile ko va ndhawu yo karhi ku nga swikhomo swi nga fayeleleka. Malongolokelo ya marito eka xivulwa lexi ma tolovelekile. Leswi swi endla leswaku xivulwa lexi xi amukeleka eka mani na mani loyi a nga muvulavuri wa Xitsonga. Xivulwa xa 5(a) xa vulavula hikuva nandzelelano wa xona wu landzelerile malongolokelo ya ntolovelo ya swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela. Ku engeteriwa ka xiphemu xa riviti ra vundhawu eka xivulwa lexi swi endla leswaku mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku fayelela, yi tikomba leswaku yi humelela kwihi eka xiphemu xa **swibye**, hileswaku eka swikhomo. Xivulwa lexi xi kongomisa ngopfu mhaka ya ku fayeleleka ka swibye ku nga ri eka swikhomo swa swona. Ko va leswaku laha ku nga fayeleleka eka swibye hi le ka ndhawu yo karhi ku nga eswikhon'weni.

Xivulwa lexi xa 5(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa lexi xi twala kahle xi tlhela xi twisiseka. Hileswaku **Hlanganani** a nga fayelelangi kun'wana na kun'wana kambe eka swikhomo swa swibye. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku u lo fayelela swikhomo swa swibye ntsena. Nandzelelano wa marito i wa ntolovelo eka Xitsonga. Eka xivulwa lexi xa 5(b) ku vuriwa leswaku anga fayelelangi swibye hinkwaswo u lo fayelela swiphemu swo karhi swa swibye ntsena. Eka xivulwa xa (b) riviti ra vundhawu leri a ri ri emakumu eka xivulwa xa 5(a) ri hundzuke rivitinene

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leri tshamaka endhawini ya xiendliwa. Xiphemu lexi a xi ri xiendliwa eka 5(a) ku nga swibye xa suka endhawini ya xiendliwa xi ya emakumu ka xivulwa laha se xi tirhaka tanihi rifuwi ra swibye.

3.4.3.6 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation)

6. (a) Hlanganani u fayelerile swibye.
* (b) Hlanganani u fayelerile.

Xivulwa xa 6(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa xa 6(a) xi fana leswi heleleke na swivulwa swa 1(a), 2(a) na 4(a). Swivulwa leswi swi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Swivulwa leswi swi fana na hi malongolokelo ya swona ya marito. Swivulwa leswi swi fana na hi tinhlamuselo. Swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga.

Xivulwa lexi xa 6(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka na riendli ntsena. Xivulwa lexi xa 6(b) a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi hlamuseli leswi **Hlanganani** tanihi nhlokomhaka a fayelelaka swona. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku loko nhlokomhaka na riendli loko swi ri kona ku ri hava xiendliwa xivulwa xexo a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi amukeleki ku ya hi malongolokelo ya marito eka Xitsonga hikuva a xi humeseli mhaka erivaleni.

3.4.3.7 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation)

7. (a) Hlanganani u fayelerile swibye swikhomo.
(b) Hlanganani u fayelerile swikhomo eka swibye.

Xivulwa xa 7(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti. Nhlamuselo ya xivulwa ya phewa. Ya phewa hikuva a yi tolovelekangi. Nhlamuselo yi lava ku langutiwa hi vukheta. Loko hi ku a yi tolovelekangi hi vula leswaku riendli fayetela eka nhlamuselo ya xivulwa xa 7(a) ri tirhe na swiendliwa swimbirhi. Maendlelo lawa ya pfumela eka maendli mantsongo swinene. Nhlamuselo leyi ya vulavula kambe a yi tolovelekangi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xivulwa xa 7(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka riendli na xiendliwa. Xivulwa xa 7(b) xa twala hikuva xi kongomisa eka ndhawu yo karhi leyi nga fayeleleka ku nga swikhomo. Hileswaku Hlanganani a nga fayelelangi swibye hinkwaswo kambe u fayelerile xiphemu xo karhi ku nga swikhomo. Nhlamuselo ya xivulwa lexi ya vulavula hikuva yi kongomisa eka xiphemu lexi fayiweke eka swibye.

3.5 Riendli -kovotla

3.5.1 Nhlamuselo

Ku kovotla i ku tirhisa xilo xo kariha ku susa xiphemu eka xilo xo karhi xo tanihi mhandzi kumbe ribye hi ndlela yo yelana ni ku hakuta lero ku sala ku ri ni godi eka xilo lexi ku susiweke xiphemu xo karhi eka xona.

3.5.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -kovotla

[[x XIENDLO] VANGELA [y HUNDZUKA <MBUY-XIYIMO>]]

Nhlamuselo ya leswi xiyimelo lexi xi nga laha henhla xi vulaka swona:

x yi yimela xiendlo xo karhi lexi vangiwaka hi nhlokomhaka kumbe muendli. Xiendlo xa kona xi vangela y leyi ku nga xiendliwa ku hundzuka xiyimo ku suka eka xa khale ku ya eka lexintshwa.

Xik. Mufana u kovotla mhandzi.

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku **mufana**, loyi ku nga yena muendli kumbe muvangeri wa leswi vuriwaka hi riendli, u endla xiendlo xa ku kovotla lexi xona xi vangelaka xiendliwa **mhandzi** ku cinca eka xiyimo xa xona xo sungula xo ka xi nga kovotliwangi ku ya eka xiyimo xintshwa xo kovotliwa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.5.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli - kovotla

3.5.3.1 Ncincano waxivangelo/ pfumala xivangelo(causative/ inchoative alternation)

1. (a) Vatirhi va kovotlile ntshava.
   (b) Ntshava yi kovotliwile.

Xivulwa lexi xa 1(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xi humesela erivaleni muvangeri kumbe muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli. Xivulwa lexi xi tlhela xi boxa mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku **kovotla.** Xivulwa lexi xi andlala ni nchumu lowu vuriwaka hi riendli leri humelelaka kumbe endlekaka eka wona, ku nga xiendliwa **ntshava.** Xivulwa xa muxaka lowu xa amukeleka eka Xitsonga naswona malongolokelo ma xona ma tolovelekile swinene. Nongonoko wa xivulwa lexi hi wona lowu swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela swi landzelelaka wona. Hi ntolovelo, xivulwa xin'wana na xin'wana xa Xitsonga lexi landzelelaka malongolokelo lama xi tala ku va xi humesela erivaleni nhlamuselo yo twala no amukeleka.

Xivulwa lexi xa 1(b) xi vumbiwile hi xiendliwa na riendli ntsena. Xivulwa xa 1(b) xi hava nhlamuselo ya xivangelo, hileswaku a xi paluxi muendli wa leswi vuriwaka hi riendli **kovotla.** Eka xivulwalexi xa 1(b), nhlokomhaka **vatirhi**leyi ku nga muvangeri kumbe muendli wa leswi vuriwaka hi riendli eka xivulwa xa 1(a) a yi kona eka xivulwa lexi xa 1(b). Lexi nga humelela eka xivulwa xa 1(b) i kuva xiendliwa **ntshava**xi suka endhawini ya xona ya ntolovelo xi ya tshama eka ndhawu leyi hi ntolovelo ku kumekaka nhlokomhaka. Eka ndhawu leyi eka xivulwa xa 1(a) a ku tshamile nhlokomhaka **vatirhi**. Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa **ntshava** xi hundzuka nhlokomhaka ya muvangeri tanihi **vatirhi**eka xivulwa xa 1(a). Kambe hambiloko xivulwa xa 1(b) xi ri hava nhlokomhaka xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swilo swo karhi swi nga endliwa eka **ntshava** ku nga ku kovotliwa, hambi muvangeri kumbe muendli wo kovotla a nga vuriwanga.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi marito man'wana, ndzi nga vula leswaku nhlamuselo ya xivulwa xa 1(b) kumbe muendli wa ku kovotliwa ka ntshava xi va xi ri kona hambiloko xi nga tsariwangi.

3.5.3.2 Ncincano wa le xikarhi (middle alternation)

2. (a) Vatirhi va kovotlile ntshava.
   (b) Ntshava yi kovotleka hi ku olova.

Xivulwa lexi xa 2(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa xa 1(a) xi fana leswi heleleke na xivulwa xa 2(a) hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Leswi swi hlamuseriwaka eka xivulwa xa 2(a) swa fana na leswi nga hlamuseriwake eka xivulwa xa 2(a).

Xivulwa xa 2(b) xi vumbiwile hi xiendliwa, riendli na riengeteri. Eka xivulwa xa 2(b) xiendliwa **ntshava** xi tshamile endhawini ya nhlokomhaka. Hambiswiritano, leswi a swi vuli leswaku xiendliwa **ntshava** xi hundzuka nhlokomhaka. Hambiloko xivulwa xa (b) xi ri hava nhlokomhaka kumbe muendli xi va xa ha ri ni nhlamuselo leyi twalaka leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swilo swo karhi swi nga endliwa eka **ntshava** ku nga ku kovotla hambiloko muvangeri kumbe muendli wo kovotla a nga vuriwanga. Eka xivulwa xa 2(b) xiphemu **hi ku olova** i riengeteri ra maendlelo. Loko xiphemu lexi xo susiwa xivulwa xa (b) xi ta lahlekela hi nhlamuselo naswona a xi nga ha twali. Xivulwa lexi xi nga twala ntsena loko xo yisiwa eka xivumbeko xo leha laha xitwari **i**eka xitwananisi **yi** xi siviwaka hi xitwari **a**. Xivulwa lexi xi ta va **ntshava ya kovotleka**leswi swi amukelekaka eka Xitsonga.

3.5.3.3 Ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (instrument subject alternation)

3. (a) Vatirhi va kovotlile ntshava hi piki.
   (b) Piki yi kovotlile ntshava.

Xivulwa lexi xa 3(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na xiphemu lexi kombisaka ntirho. Xivulwa xa 3(a) xi fana na swivulwa swa 1(a) na 2(a) hi tinhlamuselo ta swona. Swivulwa leswi swi hambana na xivulwa xa 3(a) hi ku eka xona

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ku engeteleriwile xiphemu lexi kombisaka ntirho ku nga **piki**leyi tirhisiwaka ku kovotla ntshava. Leswi swi vula leswaku **piki** hi yona yi vangelaka **ntshava** ku kovotleka. Handle ka **pikintshava** a yi nga ta kovotleka.

Xivulwa lexi xa 3(b) xi vumbiwile hi xitirho, riendli na xiendliwa. Eka xivulwa lexi xa (b) xitirho ku nga **piki**yi sukile eka ndhawu leyi a yi ri eka yona eka xivulwa xa 3(a) ku nga emakumu ka xivulwa, xi ya tshama endhawini ya nhlokomhaka. Leswi swi vula leswaku eka xivulwa lexi xa 3(b) xi kona xin'wana lexi nga boxiwangiki lexi vangelaka **piki**ku kovotla ntshava. Ku nga va munhu, moya kumbe swin'wana. Hambiloko swi tikomba onge **piki**yi hundzukile muendli kumbe muvangeri wa ku kovotla ka ntshava, hi ntiyiso a swi tano hikuva **piki** a yi swi koti yona hi yone ku endla xo karhi, handle ka ku susumetiwa kumbe ku tirhisiwa hi xin'wana ku kovotla.

3.5.3.4 Ncincano wa vundhawu (conative alternation)

4. (a) Vatirhi va kovotlile ntshava.
   (b) Vatirhi va kovotlile eka ntshava.

Xivulwa xa 4(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Swivulwa swa 1(a), 2(a) na 4(a) swi fana leswi heleleke. Swivulwa leswi swi fana hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Hinkwaswo leswi hlamuseriweke eka swivulwa swa 1(a), 2(a) swi tano ni laha ka 4(a).

Xivulwa xa 4b

Xivulwa lexi xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa lexi nga eka vundhawu. Xivulwa lexi a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa xa muxaka lowu a xi amukeleki eka ririmi ra Xitsonga. Leswi swi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuli i mhaka ya ku va xi kongomise mhaka leyi vuriwaka hi riendli eka ndhawu yo karhi leyi **kovotlekeke eka ntshava** kambe xi nga boxi ndhawu ya kona. Hi ntolovelo, loko ku nga kongomisiwi eka ndhawu yo karhi a swi fanelangi ku va ku ri ni xirhangi xa vundhawu xo tanihi **eka** eka riviti hikuva xirhangi lexi xa vundhawu xi kongomisa eka ndhawu yo karhi nkarhi hinkwawo. Xivulwa lexi kongomisaka eka ndhawu yo karhi leyi **kovotlekeke eka ntshava** xi kota ku vulavula ntsena loko xi boxa vito ra ndhawu ya laha ku **kovotlekeke** tanihi le ka xikombiso lexi: **Vatirhi va kovotlile eka**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

maninginingi ya ntshava. Xikombiso lexi nga laha henhla xa vulavula hikuva xi boxa ndhawu yo karhi eka **ntshava leyi kovotlekeke** ku nga **emaninginingini**. Hileswaku, ku va nhlamuselo ya riendli **kovotlile** yi kongomisa eka ndhawu yo karhi ya riviti **ntsava**, ku nga ri eka riviti hi roxe, swi endla leswaku xivulwa lexi xi twala.

3.5.3.5 Ncincano wa ntlhandluku wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possesor ascension alternation)

5. (a) Vatirhi va kovotlile ntshava emaninginingini.
   (b) Vatirhi va kovotlile maninginingi ya ntshava.

Xivulwa lexi xa 5(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti ra vundhawu. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku ku na xiphemu xo karhi xa ntshava lexi kovotliweke ku nga emaninginingini. Miri wa ntshava wa ha tshamisekile, ko va maninginingi ntsena ya nga kovotliwa. Malongolokelo ya marito eka xivulwa lexi ma tolovelekile. Leswi swi endla leswaku xivulwa lexi xi amukeleka eka mani na mani loyi a anga muvulavuri wa Xitsonga. Xivulwa xa 5(a) xa vulavula hikuva nandzelelano wa xona wu landzelerile malongolokelo ya ntolovelo ya swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela. Ku engeteleriwa ka xiphemu xa riviti ra vundhawu eka xivulwa lexi swi endla leswaku mhaka leyi yi vuriwaka hi riendli, ku nga ku **kovotla** yi kombisa leswaku yi humelela kwihi eka xiphemu xa ntshava, hileswaku emaninginingini ya ntshava. Xivulwa lexi xi kongomisa ngopfu mhaka ya ku kovotleka ka ntshava hi yoxe ko va leswaku laha ku nga kovotleka eka yona hi le ka ndhawu yo karhi ku nga emaninginingini ya ntshava.

Xivulwa xa 5(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na vundhawu. Xivulwa lexi xa twala kahle xi tlhela xi twisiseka. Vatirhi a va kovotlangi kun'wana na kun'wana eka ntshava kambe emaninginingini ya yona. Xivulwa lexi xi boxa leswaku va lo kovotla emaninginingini ya ntshava ntsena. Nandzelelo wa marito i wa ntolovelo eka Xitsonga. Eka xivulwa lexi xa 5(b) ku vuriwa leswaku a va kovotlangi hinkwayo va lo kovotla xiphemu xo karhi ku nga emaninginingini ntsena. Swi vula leswaku ntshava yi nga ha tirha **ntirho wa yona**, wo sasekisa kambe wo fanela u yi xiya kahle hikuva yi kovotliwile. Ku engeteleriwa ka xiphemu xa riviti eka vundhawu eka xivulwa lexi swi endla leswaku mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku kovotla, yi tikomba leswaku yi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

humelela kwihi eka xiphemu xa ntshava, hileswaku eka maninginingi. Xivulwa lexi xi kongomisa ngopfu mhaka ya ku kovotla eka ntshava ku nga ri eka maninginingi ya yona.

Nandzelelo wa xivulwa xa 5(b) na wona i wa xivumbeko xa ntolovelo eka Xitsonga lowu nga na nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Leswi hi swona swi endlaka leswaku xivulwa lexi xi amukeleka no twala eka mani na mani.

3.5.3.6 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation)

6. (a) Vatirhi va kovotlile ntshava.

* (b) Vatirhi va kovotlile.

Xivulwa lexi xa 6(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 6(a) xi fana leswi heleleke na xa 1(a), 2(a) na 4(a). Swivulwa leswi swi vumbiwe hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Swivulwa leswi swi fana na hi malongolokelo ya swona ya marito na hi tinhlamuselo. Swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga.

Xivulwa xa 6(b) xi vumbiwe hi nhlokomhaka na riendli ntsena. Xivulwa lexi xa 6(b) a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi hlamuseli leswi **vatirhi** tanihi nhlokomhaka va kovotleke xona. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku loko nhlokomhaka na riendli swi ri kona ku ri hava xiendliwa xivulwa xexo a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi amukeleki ku ya hi malongolokelo ya marito eka Xitsonga hikuva a xi humeseli mhaka erivaleni.

3.5.3.7 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi(dative alternation)

7. (a) Vatirhi va kovotlile ntshava maninginingini.

(b) Vatirhi va kovotlile maninginingi eka ntshava.

Xivulwa xa 7(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti. Nhlamuselo ya xivulwa ya phewa hikuva a yi tolovelekangi. Nhlamuselo yi lava ku langutiwa hi vukheta. Loko hi ku a yi tolovelekangi hileswaku riendli **kovotla**eka nhlamuselo leyi nga eka xivulwa xa 7(a) ri tirhe na swiendliwa swimbirhi. Maendlelo lawa ya pfumela

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

eka maendli mantsongo swinene. Nhlamuselo leyi ya vulavula kambe a yi tolovelekangi.

Xivulwa xa 7(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 7(b) xa twala hikuva xi kongomisa eka ndhawu yo karhi leyi nga kovotleka ku nga maninginingi. Hileswaku vatirhi a va kovotlangi **ntshava** hinkwayo kambe va kovotlile ntsena xiphemu xo karhi, ku nga maninginigni. Ntshava ya ha tirha ntirho wa yona ko va maninginigni ntsena ya nga kovotleka. Lexi nga kovotleka i maninginingi ya ntshava. Nhlamuselo ya xivulwa lexi ya vulavula hikuva yi kongomela xiphemu lexi kovotlekeke eka ntshava ku nga maninginingi.

3.6 Riendli -pyaxa

3.6.1 Nhlamuselo

Ku pyaxa i ku bulusa xilo lexi fundzeke mati hi ku tirhisa matimba eka xona ku fana na loko munhu a xi kama kumbe ku xi kandziya hi nenge kumbe hi vhilwa ra xo famba.

3.6.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -pyaxa

[[x XIENDLO] VANGELA [y HUNDZUKA <MBUY-XIYIMO>]]

Xiyimelo lexi nga laha henhla xi nga tlhantlhiwa hi ndlela leyi landzelaka:

x yi yimela xiendlo lexi vangiwaka hi muendli kumbe nhlokomhaka. Xiendlo xa kona xi vangela **y**, leyi ku nga xiendliwa, ku hundzuka ku suka eka xiyimo lexi xi nga eka xona ku ya eka xiyimo xin'wana lexintshwa.

Xik. Makhanana u pyaxa tshumba.

Eka xikombiso lexi nyikiweke laha henhla, **Makhanana** loyi ku nga nhlokomhaka ya xivulwa i muvangi wa leswi swi vuriwaka hi riendli. Xiendlo lexi xi endliwaka hi **Makhanana**, ku nga ku **pyaxa**, xi endla leswaku tshumba ri cinca ku suka eka xiyimo xa rona xo ka ri nga boxiwangi ku ya eka xiyimo lexintshwa xo va ri boxiwile.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.6.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli - pyaxa

3.6.3.1 Ncincano wa xivangelo/pfumalaxivangelo(causative/ inchoative alternation)

1. (a) Yingisani u pyaxile xifambi.
   (b) Xifambi xi pyaxiwile.

Xivulwa xa 1(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xi humesela erivaleni muvangeri kumbe muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli. Xivulwa lexi xi tlhela xi boxa mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku **pyaxa**. Xivulwa lexi xi andlala ni nchumu lowu vuriwaka hi riendli wu humelelaka kumbe endlekaka eka wona, ku nga xiendliwa **xifambi**. Xivulwa xa muxaka lowu xa amukeleka eka Xitsonga naswona malongolokelo ya xona ma tolovelekile swinene. Nongonoko wa xivulwa lexi hi wona lowu swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela swi landzelelaka wona. Hi ntolovelo, xivulwa xin'wana na xin'wana xa Xitsonga lexi xi landzelelaka malongolokelo lawa xi tala ku va xi humesela erivaleni nhlamuselo yo twala no amukeleka.

Xivulwa xa 1(b) xi vumbiwile hi xiendliwa na riendli ntsena. Xivulwa xa 1(b) xi hava nhlamuselo ya xivangelo, hileswaku a xi paluxi muendli wa leswi vuriwaka hi riendli **pyaxa**. Eka xivulwa lexi xa 1(b) nhlokomhaka **Yingisani** leyi ku nga muvangeri kumbe muendli wa leswi vuriwaka hi riendli eka xivulwa xa 1(a) a yi kona eka xivulwa lexi xa (b). Lexi nga humelela eka xivulwa xa 1(b) i ku va xiendliwa **xifambi** xi suka endhawini ya xona ya ntolovelo xi ya tshama eka ndhawu leyi hi ntolovelo ku kumekaka nhlokomhaka. Eka ndhawu leyi eka xivulwa xa 1(a) a ku tshamile nhlokomhaka **Yingisani**. Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa **xifambi** xi hundzuka nhlokomhaka ya muvangeri tanihi **Yingisani** eka xivulwa xa 1(a). Hambiloko xivulwa xa 1(b) xi ri hava nhlokomhaka, xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swilo swo karhi swi nga endliwa eka **xifambi** ku nga ku **pyaxiwa**hambi muvangeri kumbe muendli wo pyaxa a nga vuriwanga.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi marito man'wana, ndzi nga vula leswaku eka nhlamuselo ya xivulwa lexi xa 1(b) muvangeri kumbe muendli wa ku **pyaxa** ka **xifambi** xi va xi ri kona hambiloko xi nga tsariwangi. Hileswaku hi nga vula leswaku muvangeri kumbe muendli u vumba xiphemu xa nhlamuselo ya xivulwa lexi xa 1(b).

3.6.3.2 Ncincano wa le xikarhi (middle alternation)

2. (a) Yingisani u pyaxile xifambi.
   (b) Xifambi xi pyaxeka hiku olova.

Xivulwa lexi xa 2(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 2(a) xi fana leswi heleleke ni xivulwa xa 1(a) hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Hinkwaswo swivulwa leswi swi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Leswi swi hlamuseriweke eka xivulwa xa 1(a) swa fana na leswi nga hlamuseriwaka eka xivulwa xa 2(a).

Xivulwa xa 2(b) xi vumbiwile hi xiendliwa, riendli na riengeteri. Eka xivulwa xa 2(b) xiendliwa **xifambi** xi tshamile endhawini ya nhlokomhaka. Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa **xifambi** xi hundzuka nhlokomhaka. Hambiloko xivulwa xa 2(b) xi ri hava nhlokomhaka kumbe muendli xi va xa hari ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku kuna swo karhi leswi nga endliwa eka **xifambi** ku nga ku **pyaxa** hambiloko muvangeri kumbe muendli wo pyaxa a nga vuriwanga. Eka xivulwa xa (b) xiphemu**hi ku olova** i riengeteri ra maendlelo. Xivulwa lexi xa 2(b) xi lahlekela hi nhlamuselo naswona a xa ha twali. Xivulwa lexi xi nga twala ntsena loko xo yisiwa eka xivumbeko xo leha laha xitwari i eka xitwananisi **yi** xi siviwaka hi xitwari **a.**Xivulwa lexi xi ta va **xifambi xa pyaxeka** leswi swi amukelekaka eka Xitsonga.

3.6.3.3 Ncincano wa xitirho/ nhlokomhaka (instrument subject alternation)

3. (a) Yingisani u pyaxile xifambi hi rinhi.
   (b) Rinhi ri pyaxile xifambi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xivulwa lexi xa 3(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na xiphemu lexi kombisaka ntirho. Xivulwa xa 3(a) xi fana na swivulwa swa 1(a) na 2(a) hi tinhlamuselo ta swona. Swivulwa leswi swi hambana na xivulwa xa 3(a) hi ku eka xivulwa xa 3(a) ku engeteleriwile xiphemu lexi kombisaka ntirho ku nga **rinhi** leri tirhisiwaka ku pyaxa **xifambi**. Leswi swi vula leswaku **rinhi** hi rona ri vangelaka **xifambi** ku pyaxeka. Handle ka **rinhixifambi** a xi nga ta pyaxeka.

Xivulwa xa 3(b) xi vumbiwile hi xitirho, riendli na xiendliwa. Eka xivulwa xa 3(b) xitirho ku nga **rinhi** xi sukile eka ndhawu leyi a xi ri eka yona eka 3(a) ku nga emakumu ka xivulwa, xi ya tshama endhawini ya nhlokomhaka. Leswi swi vula leswaku eka xivulwa xa 3(b) xi kona xin'wana lexi nga boxiwangiki lexi vangelaka **rinhi**ku pyaxa **xifambi**,ku nga va munhu, moya kumbe swin'wana. Hambiloko swi tikomba onge **rinhi** ri hundzukile muendli kumbe muvangeri wa ku pyaxeka ka xifambi, hi ntiyiso a swi tano hikuva **rinhi** a ri swi koti rona hi roxe ku endla xo karhi handle ka ku susumetiwa kumbe ku tirhisiwa hi xin'wana ku pyaxa.

3.6.3.4 Ncincano wa vundhawu (conative alternation)

4. (a) Yingisani u pyaxile xifambi.
   (b) Yingisani u pyaxile eka xifambi.

Xivulwa lexi xa 4(a) xikan'we na swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Swivulwa leswi hinkwaswo swi fana leswi hetisekeke. Swivulwa leswi swi fana hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Swivulwa leswi swa amukeleka eka ririmi ra Xitsonga.

Xivulwa xa 4b

Xivulwa lexi xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa lexi nga eka vundhawu. Xivulwa lexi a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa xa muxaka lowu a xi amukeleki eka ririmi ra Xitsonga. Leswi swi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuli i mhaka ya ku va xi kongomise mhaka leyi vuriwaka hi riendli eka ndhawu yo karhi leyi **pyaxekeke eka xifambi** kambe xi nga boxi ndhawu ya kona. Hi ntolovelo, loko ku nga kongomisiwi eka ndhawu yo karhi a swi fanelangi ku va ku ri ni xirhangi xa vundhawu xo tanihi **eka** eka riviti hikuva xirhangi lexi xa vundhawu xi kongomisa eka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ndhawu yo karhi nkarhi hinkwawo. Xivulwa lexi kongomisaka eka ndhawu yo karhi leyi **pyaxekeke eka xifambi** xi kota ku vulavula ntsena loko xi boxa vito ra ndhawu ya laha ku **pyaxekeke** tanihi le ka xikombiso lexi: **Yingisani u pyaxile eka nomu wa xifambi**. Xikombiso lexi nga laha henhla xa vulavula hikuva xi boxa ndhawu yo karhi eka **xifambi leyi pyaxekeke** ku nga **enon'wini**. Hileswaku, ku va nhlamuselo ya riendli **pyaxile** yi kongomisa eka ndhawu yo karhi ya riviti **xifambi**, ku nga ri eka riviti hi roxe, swi endla leswaku xivulwa lexi xi twala.

3.6.3.5 Ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body part possessor ascension alternation)

5. (a) Yingisani u pyaxile xifambi enon'weni.
   (b) Yingisani u pyaxile nomu wa xifambi.

Xivulwa lexi xa 5(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti ra vundhawu. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku kuna xiphemu xo karhi xa xifambi lexi pyaxekeke ku nga nomu. Miri wa xifambi hi xoxe wa ha tshamisekile, ko va nomu ntsena wu nga pyaxeka. Malongolokelo ya marito eka xivulwa lexi ma tolovelekile. Leswi swi endla leswaku xivulwa lexi xi amukeleka eka mani na mani loyi a nga muvulavuri wa Xitsonga. Xivulwa xa 5(a) xa vulavula hikuva nandzelelano wa xona wu landzelerile malongolokelo ya ntolovelo ya swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela. Ku engeteriwa ka xiphemu xa riviti ra vundhawu eka xivulwa lexi swi endla leswaku mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku pyaxa, yi tikomba leswaku yi humelela kwihi eka miri wa xifambi, hileswaku eka nomu. Xivulwa lexi xi kongomisa ngopfu mhaka ya ku pyaxeka ka xifambi ku nga ri nomu wa xona, ko va ku laha ku nga pyaxeka eka xona hi le ka ndhawu yo karhi, ku nga enon'weni.

Xivulwa lexi xa 5(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa lexi xa twala kahle xi tlhela xi twisiseka. Yingisani a nga pyaxanga kun'wana na kun'wana eka xifambi kambe eka nomu wa xona. Xivulwa lexi xi boxa leswaku u lo pyaxa nomu wa xifambi ntsena. Nandzelelo wa marito i wa ntolovelo eka Xitsonga. Eka xivulwa xa 5(b) ku vuriwa leswaku a nga pyaxanga hinkwaxo, kambe u lo pyaxa xiphemu xo karhi ku nga enon'weni wa xona ntsena. Ku engeteriwa ka xiphemu xa riviti ra vundhawu eka xivulwa lexi swi endla leswaku mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

nga ku pyaxa, yi tikomba leswaku yi humelela kwihi eka miri wa xifambi, hileswaku eka nomu. Xivulwa lexi xi kongomisa ngopfu mhaka yaku pyaxa eka xifambi ku nga ri eka nomu wa xona.

Eka xivulwa lexi xa 5(b) riviti ra vundhawu leri a ri ri emakumu eka xivulwa xa 5(a) ri hundzuke rivitinene leri tshamaka endhawini ya xiendliwa. Xiphemu lexi a xi ri xiendliwa eka 5(a) ku nga xifambi xa suka endhawini ya xiendliwa xi ya emakumu ka xivulwa, laha se xi tirhaka tanihi rifuwi ra xifambi. Eka xivulwa xa 5(b) leswi xivulwa xi kongomisaka ngonpfu eka xona i nomu wa xifambi, ku nga ri xifambi hi xoxe. Nandzelelo wa xivulwa xa 5(b) na wona i wa xivumbeko xo toloveleka eka Xitsonga, lowu nga na nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Leswi hi swona leswi endlaka leswaka xivulwa xi amukeleka no twala eka mani na mani.

3.6.3.6 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation)

6. (a) Yingisani u pyaxile xifambi.
* (b) Yingisani u pyaxile.

Xivulwa lexi xa 6(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa xa 6(a) xi fana leswi heleleke na xivulwa xa 1(a), 2(a) na 4(a). Swivulwa leswi swa fana hi tinhlamuselo na hi malongolokelo ya swona ya marito. Swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga.

Xivulwa xa 6(b) xi vumbiwe hi nhlokomhaka na riendli ntsena. Xivulwa lexi xa 6(b) a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi hlamuseli hilaha**Yingisani** tanihi nhlokomhaka a pyaxeke xifambi hakona. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku loko nhlokomhaka na riendli, loko swi ri kona ku ri hava xiendliwa xuvulwa xexo a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi amukeleki ku ya hi malongolokelo ya marito eka Xitsonga hikuva a xi humeseli nhlokomhaka erivaleni.

3.6.3.7 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation)

7. (a) Yingisani u pyaxile xifambi nomu.
(b) Yingisani u pyaxile nomu eka xifambi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xivulwa lexi xa 7(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti. Nhlamuselo ya xivulwa ya phewa. Ya phewa hikuva a yi tolovelekangi. Nhlamuselo yi lava ku langutiwa hi vukheta. Loko hi ku a yi tolovelekangi hileswaku riendli **pyaxa** eka nhlamuselo leyi nga eka xivulwa xa 7(a) ri tirhe na swiendliwa swimbirhi. Maendlelo lawa ya pfumela eka maendli mantsongo swinene. Nhlamuselo leyi ya vulavula kambe a yi tolovelekangi.

Xivulwa lexi xa 7(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa xa 7(b) xi kongomisa eka ndhawu yo karhi leyi nga pyaxeka ku nga nomu. Hileswaku, Yingisani a nga pyaxanga xifambi hinkwaxo kambe u pyaxile ntsena xiphemu xo karhi ku nga nomu. Xivulwa xi hi boxela leswaku xivulwa a xi tolovelekangi hikuva ku pyaxeka nomu ntsena eka xifambi.

3.7 Riendli -petlula

3.7.1 Nhlamuselo

Ku petlula ku kongomisiwa eka ku susa xiphemu xa nchumu wo karhi lowu endliweke hi vumba, mhandzi, pulasitiki, kumbe nghilazi hi ku tirhisa matimba.

3.7.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -petlula

[[x XIENDLO] VANGELA [y HUNDZUKA <MBUY-XIYIMO>]]

Xiyimelo lexi nga laha henhla xi nga hlamuseriwa hi ndlela leyi landzelaka:

Alifabete x yi yimela xiendlo xo karhi lexi endliwaka hi nhlokomhaka. Xiendlo xa kona xi vangela xiendliwa, lexi yimeriweke hi alifabete y, ku cinca ku suka eka xiyimo lexi xi nga eka xona ku ya eka xiyimo xin'wana xintshwa.

Xik. Mufana u petlurile khapu.

Leswi xivulwa lexi xi nga laha henhla xi vulaka swona hileswaku mufana u endlile xiendlo xo karhi, ku nga ku petlula, leswi vangeke leswaku khapu yi suka eka xiyimo xa yona xo sungula xo ka nga xi nga petluriwangi yi ya eka xiyimo xintshwa xo petluriwa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.7.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli - petlula

3.7.3.1 Ncincano wa xivangelo/pfumalaxivangelo(causative/ incoative alternation)

1. (a) Magezi u petlurile puleti.
   (b) Puleti yi petluriwile.

Xivulwa lexi xa 1(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xi humesela erivaleni muvangeri kumbe muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli. Xivulwa lexi xi tlhela xi boxa mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku petlula. Xivulwa lexi xi andlala ni nchumu lowu mhaka leyi vuriwaka hi riendli yi humelelaka kumbe endlekaka eka wona, ku nga xiendliwa **puleti**. Xivulwa xa muxaka lowu xa amukeleka eka Xitsonga naswona malongolokelo ya xona ma tolovelekile swinene. Nongonoko wa xivulwa lexi hi wona lowu swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela swi landzelelaka wona. Hi ntolovelo, xivulwa xin'wana na xin'wana xa Xitsonga lexi landzelelaka malongolokelo lawa xi tala ku va xi humesela nhlamuselo erivaleni.

Xivulwa xa 1(b) xi vumbiwile hi xiendliwa na riendli ntsena. Xivulwa xa 1(b) xi hava nhlamuselo ya xivangelo, hileswaku a xi paluxi muendli wa leswi vuriwaka hi riendli **petlula**. Eka xivulwa xa 1(b) nhlokomhaka **Magezi** leyi ku nga muvangeri kumbe muendli wa leswi vuriwaka hi riendli eka xivulwa xa 1(a) a yi kona eka xivulwa xa 1(b). Lexi nga humelela eka xivulwa xa 1(b) i ku va xiendliwa **puleti**xi suka endhawini ya xona ya ntolovelo xi ya tshama eka ndhawu leyi hi ntolovelo ku kumekaka nhlokomhaka. Eka ndhawu leyi eka xivulwa xa 1(a) a ku tshamile nhlokomhaka **Magezi.**

Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa **puleti** xi hundzuka nhlokomhaka tanihi **Magezi**eka xivulwa xa 1(a). Hambiloko xivulwa xa 1(b) xi ri hava nhlokomhaka, xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku kuna swo karhi swi nga endliwa eka **puleti** ku nga ku petluriwa. Hambi muvangeri kumbe muendli wo petlula a nga vuriwanga.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi marito man'wana, ndzi nga vula leswaku eka nhlamuselo ya xivulwa lexi xa 1(b), muvangeri kumbe muendli wa ku petluka ka puleti u va a ri kona hambiloko a nga tsariwangi. Hileswaku hi nga vula leswaku muvangeri kumbe muendli xi vumba xiphemu xa nhlamuselo ya xivulwa lexi xa 1(b).

3.7.3.2 Ncincano wa le xikarhi (middle alternation)

2. (a) Magezi u petlurile puleti.
   (b) Puleti yi petlulekile hi ku olova.

Xivulwa lexi xa 2(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa xa 2(a) xi fana leswi heleleke na xivulwa xa 1(a) hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Leswi swinga hlamuseriwa eka xivulwa xa 1(a) swa fana na leswinga hlamuseriwaka eka xivulwa xa 2(a).

Xivulwa xa 2(b) xi vumbiwile hi xiendliwa, riendli na riengeteri. Eka xivulwa xa 2(b) xiendliwa **puleti** xi tshamile endhawini ya nhlokomhaka. Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa **puleti** xi hundzuka nhlokomhaka. Hambiloko xivulwa xa 2(b) xi ri hava nhlokomhaka kumbe muendli xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swo karhi swi nga endliwa eka **puleti** ku nga ku petluleka hambiloko muvangeri kumbe muendli wo petlula a nga vuriwanga. Eka xivulwa xa 2(b) xiphemu **hi ku olova** i riengeteri ra maendlelo. Loko xiphemu lexi xo susiwa eka xivulwa xa 2(b) xi ta lahlekela hi nhlamuselo naswona a xi nga ha twali. Xivulwa lexi xi nga twala ntsena loko xitwari eka xitwananisi **yi** xi siviwaka hi xitwari **a**. Xivulwa lexi xi ta va **puleti ya petluleka** leswi swi amukelekaka eka Xitsonga.

3.7.3.3 Ncincano wa xitirho/ nhlokomhaka (instrument subject alternation)

3. (a) Magezi u petlurile puleti hi xipanere.
   (b) Xipanere xi petlurile puleti.

Xivulwa lexi xa 3(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na xiphemu lexi kombisaka ntirho. Xivulwa xa 3(a) xi fana ni swivulwa swa 1(a) na 2(a) hi tinhlamuselo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ta swona. Swivulwa leswi swi hambana na xivulwa xa 3(a) hi ku eka xona ku engeteleriwile xiphemu lexi kombisaka ntirho ku nga **xipanere** lexi tirhisiwaka ku petlula **puleti**. Leswi swi vula leswaku **xipanere** hi xona xi vangelaka **puleti** ku petluka. Handle ka **xipanerepuleti** a yi nga ta petluka.

Xivulwa lexi xa 3(b) xi vumbiwile hi xitirho, riendli na xiendliwa. Eka xivulwa lexi xa 3(b) xitirho ku nga **xipanere** xi sukile eka ndhawu leyi a xi ri eka yona eka 3(a) ku nga emakumu ka xivulwa, xi ya tshama endhawini ya nhlokomhaka. Leswi swi vula leswaku eka xivulwa xa 3(b) xi kona xin'wana lexi nga boxiwangiki lexi vangelaka **xipanere** ku petlula **puleti**. Ku nga va munhu, moya kumbe swin'wana. Hambiloko swi tikomba onge **xipanere**xi hundzukile muendli kumbe muvangeri wa ku petkuka ka puleti, hi ntiyiso a swi tano hikuva **xipanere** a xi swi koti xona hi xoxe ku endla xo karhi handle ka ku susumetiwa kumbe ku tirhisiwa hi xin'wana ku petlula.

3.7.3.4 Ncincano wa vundhawu (conative alternation)

4. (a) Magezi u petlurile puleti.
   (b) Magezi u petlurile eka puleti.

Xivulwa lexi xa 4(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Swivulwa swa 1(a), 2(a) na 4(a) swa amukeleka eka Xitsonga. Swivulwa swa 1(a), 2(a) na 4(a) swi fana leswi hetisekeke. Swivulwa leswi swa fana hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Hinkwaswo leswi hlamuseriweke eka swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi tano ni laha ka 4(a).

Xivulwa xa 4b

Xivulwa lexi xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa lexi nga eka vundhawu. Xivulwa lexi a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa xa muxaka lowu a xi amukeleki eka ririmi ra Xitsonga. Leswi swi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuli i mhaka ya ku va xi kongomise mhaka leyi vuriwaka hi riendli eka ndhawu yo karhi leyi **petlulekeke eka puleti** kambe xi nga boxi ndhawu ya kona. Hi ntolovelo, loko ku nga kongomisiwi eka ndhawu yo karhi a swi fanelangi ku va ku ri ni xirhangi xa vundhawu xo tanihi **eka** eka riviti hikuva xirhangi lexi xa vundhawu xi kongomisa eka ndhawu yo karhi nkarhi hinkwawo. Xivulwa lexi kongomisaka eka ndhawu yo karhi leyi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

petlulekeke eka puleti xi kota ku vulavula ntsena loko xi boxa vito ra ndhawu ya laha ku **petlulekeke** tanihi le ka xikombiso lexi: **Magezi u petlurile eka tlhelo ra puleti**. Xikombiso lexi nga laha henhla xa vulavula hikuva xi boxa ndhawu yo karhi eka **puleti leyi petlulekeke** ku nga **etlhelo**. Hileswaku, ku va nhlamuselo ya riendli **petlurile** yi kongomisa eka ndhawu yo karhi ya riviti **puleti**, ku nga ri eka riviti hi roxe, swi endla leswaku xivulwa lexi xi twala.

3.7.3.5 Ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body part possessor ascension alternation)

5. (a) Magezi u petlurile puleti etlhelo.
   (b) Magezi u petlurile tlhelo ra puleti.

Xivulwa lexi xa 5(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti ra vundhawu. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku ku na xiphemu xo karhi xa puleti lexi nga petluka ku nga etlhelo. Miri wa **puleti** hi woxe wa ha tshamisekile, ko va etlhelo ntsena ku nga petluka. Malongolokelo ya marito eka xivulwa lexi ma tolovelekile. Leswi swi endla leswaku xivulwa lexi xi amukeleka eka mani na mani loyi a nga muvulavuri wa Xitsonga. Xivulwa xa 5(a) xa vulavula hikuva nandzelelo wa xona wu landzelerile malongolokelo ya ntolovelo ya swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela. Ku engeteriwa ka xiphemu xa riviti ra vundhawu eka xivulwa lexi swi endla leswaku mhaka leyi vuriwaka hi riendli yi tikomba leswaku yi humelela kwihi eka xiphemu xa puleti, hileswaku eka tlhelo.Xivulwa lexi xi kongomisa ngopfu mhaka ya ku petluleka ka puleti ku nga ri eka tlhelo ra yona, ko va leswaku laha ku nga petluleka eka yona hi leka ndhawu yo karhi ku nga etlhelo.

Xivulwa lexi xa 5(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa lexi xi twala kahle xi tlhela xi twisiseka. **Magezi** a nga petlulanga kun'wana na kun'wana eka **puleti** kambe eka tlhelo ra yona. Xivulwa lexi xi boxa leswaku u lo petlula tlhelo ra **puleti** ntsena. Nandzelelo wa marito i wa ntolovelo eka Xitsonga. Eka xivulwa lexi xa 5(b) ku vuriwa leswaku a nga petlulanga hinkwayo puleti u lo petlula xiphemu xo karhi ku nga etlhelo ntsena. Leswi swi vula leswaku **puleti** yi nga ha tirha ntirho wa yona kambe wo fanela u yi khoma kahle hikuva yi vavisekile. Ku engeteriwa ka xiphemu xa riviti ra vundhawu eka xivulwa lexi swi endla leswaku mhaka leyi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vuriwaka hi riendli, ku nga ku petluka, yi tikomba leswaku yi humelela kwihi eka xiphemu xa puleti, hileswaku eka tlhelo. Xivulwa lexi xi kongomisa ngopfu mhaka yaku petluka ka puleti ku nga ri eka tlhelo ra yona.

Eka xivulwa lexi xa 5(b) riviti ra vundhawu leri a ri ri emakumu eka xivulwa xa 5(a) ri hundzuke rivitinene leri tshamaka endhawini ya xiendliwa. Xiphemu lexi a xi ri xiendliwa eka 5(a) ku nga puleti xa suka endhawini ya xiendliwa xi ya emakumu ka xivulwa laha se xi tirhaka tanihi rifuwi ra puleti. Eka xivulwa lexi xa 5(b) leswi xivulwa xi kongomisaka ngopfu eka xona i tlhelo ra puleti, ku nga ri puleti hi yoxe.

3.7.3.6 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation)

6. (a) Magezi u petlurile puleti.
* (b) Magezi u petlurile.

Xivulwa lexi xa 6(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 6(a) xi fana leswi heleleke na swivulwa swa 1(a), 2(a) na 4(a). Swivulwa leswi swi fana na hi malongolokelo na hi tinhlamuselo. Swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga.

Xivulwa xa 6(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka na riendli ntsena. Xivulwa lexi xa 6(b) a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi hlamuseli leswi **Magezi** tanihi nhlokomhaka a petluriseke swona **puleti**. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku loko nhlokomhaka na riendli swi ri kona ku ri hava xiendliwa, xivulwa xexo a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi amukeleki ku ya hi malongolokelo ya marito eka Xitsonga hikuva a xi humeseli mhaka erivaleni.

3.7.3.7 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation.)

7. (a) Magezi u petlurile puleti tlhelo.
(b) Magezi u petlurile etlhelo eka puleti.

Xivulwa lexi xa 7(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti. Nhlamuselo ya xivulwa ya phewa. Ya phewa hikuva a yi tolovelekangi. Nhlamuselo yi lava ku langutiwa hi vukheta. Loko hi ku a yi tolovelekangi hileswaku riendli

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

petlulaeka nhlamuselo leyi eka xivulwa xa 7(a) ri tirhe na swiendliwa swimbirhi. Maendlelo lawa ya pfumela eka maendli mantsongo swinene. Nhlamuselo ya vulavula kambe a yi tolovelekangi.

Xivulwa lexi xa 7(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa xa 7(b) xa twala hikuva xi kongomisa eka ndhawu yo karhi leyi nga petluleka ku nga thlelo. Hileswaku **Magezi** a nga petlulanga puleti hinkwayo kambe u petlurile ntsena xiphemu xo karhi ku nga etlhelo. **Puleti** ya ha tirha ntirho wa yona ko va etlhelo ntsena ku nga petluleka. Nhlamuselo ya xivulwa lexi ya vulavula hikuva yi kongoma xiphemu lexi fayiweke eka puleti.

3.8 Nkatsakanyo

	Faya	**Hlanhla**	**Fayetela**	**Kovotla**	**Pyaxa**	**Petlula**
1. Ncincano wa xivangelo/pfumala xivangelo	Ina	Ina	Ina	Ina	Ina	Ina
2. Ncincano wa le xikarhi	Ina	ina	ina	ina	ina	ina
3. Ncincano wa xirho/nhlokomhaka	Ina	ina	ina	ina	ina	ina
4. Ncincano wa vundhawu	Ee	Ee	Ee	Ee	Ee	Ee
5. Ncincano wa ntlhandluko	Ina	ina	ina	ina	ina	ina
6. Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwanga	Ee	e-e	e-e	e-e	e-e	e-e
7. Ncincano wa swiendliwa swimbirhi	Ina	ina	ina	ina	ina	ina

Nhlamuselo ya leswi humelelaka eka riendli rin'wana ni rin'wana mayelana ni micincano ya nkombo ya swiphemu swa swivulwa leyi andlariweke eka tafula leri nga laha henhla:

Riendli -faya

Loko hi xiya riendli **faya**hi ku ri pimanyisa ni micincano ya nkombo leyi nga laha henhla hi kuma leswaku malongolokelo ya swiphemu eka micincano ya ntlawu ya amukeleka. Micincano ya kona hi leyi landzelaka: ncincano wa muvangeri /pfumala muvangeri (causative/Inchoative alternation), ncincano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa xitirho /nhlokomhaka (Instrument subject alternation), ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation), na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi(dative alternation).Ko va ni micincano

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

mimbirhi ntsena lowu malongolokelo ya wona ma nga amukelekiki, ku nga ncincanowa vundhawu na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi. Lexi humelelaka hileswaku loko swiphemu swa swivulwa swi longoloxiwa hi ku landza malongolokelo ya micincano leyi xivulwa xi humesa nhlamuselo yo ka yi nga twali.

Riendli -hlanhla

Riendli **hlanhla** loko hi ri fananisa na micincano ya nkombo leyi andlariweke eka tafula leri nga laha henhla hi kuma leswaku malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa eka maendli ya tsevu ya tolovelekile swinene. Micincano ya kona hi leyi landzelaka: ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation), ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri(body-part possessor ascension alternation), ncincano na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation). Ncicano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi hi wona wu ri woxe lowu malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa swo ka swi nga amukelekeki eka Xitsonga, hikuva a wu humeseli mhaka nhlamuselo yo twala erivaleni.

Riendli -fayetela

Riendli **fayetela** loko ri pimanisiwa ni micincano ya nkombo leyi nga laha henhla hi kuma leswaku malongolokelo ya swiphemu eka maendli ya ntlhanu ya vulavula. Micincano ya kona hi leyi landzelaka: ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation), ncincano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (Instrument subject alternation), ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri(body-part possessor ascension alternation), na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation). Micincano ya xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation) hiyona leyi swiphemu swayona swa swivulwa swo ka swi nga twali.

Riendli -kovotla

Loko hi xiya riendli **kovotla** hi ku ri yelanisa ni micincano ya nkombo leyi nga laha henhla hi kuma lewaku malongolokelo ya swiphemu eka maendli yantlhanuya twala. Micincano ya kona hi leyi landzelaka: ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation), ncincano wa le xikarhi (middle alternation),

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (Instrument subject alternation) ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation) na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation). Ncincano vundhawu (conative alternation) na ncicano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation) a yi amukeleki eka Xitsonga loko hi xopaxopa malongolokelo ya swiphemu swa marito.

Riendli -pyaxa

Loko hi xopaxopa riendli **pyaxa** hi ku ri pimanisa ni micincano ya nkombo leyi nga laha henhla hi kuma leswaku malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa eka maendli ya ntlanu ma twala no amukeleka. Micincano ya kona hi leyi landzelaka: ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation), ncincano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (Instrument subject alternation), ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri(body-part possessor ascension alternation), na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi(dative alternation). Eka micincano leyi kova ncincano wa vundhawu (conative alternation) na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi leyi nandzelelano wa yona wa malongolokelo ya marito wo ka wu nga landzelelangi malongolokelo ya ntolovelo ya swivulwa swa Xitsonga.

Riendli -petlula

Riendli petula loko hi ri fananisa ni micincano ya nkombo leyi nga laha henhla hi kuma leswaku malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa eka maendli ya ntlhanu ya amukeleka. Micincano ya kona hi leyi landzelaka: ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation), ncincano wa le xikarhi (middle alternation), ncinncano wa xitirho/nhlokomhaka (Instrument subject alternation), ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri(body-part possessor ascension alternation), na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation). Ncincano wa vundhawu (conative alternation) na ncincano wa xiendliwa xoka xi nga boxiwangi hi yona yi ri mimbirhi leyi swiphemu swa swivulwa swo ka swi nga landzelelangi nandzelelano wa malongolokelo ya swivulwa swa Xitsonga. Hileswaku swivulwa a swi amukeleki eka ririmi ra Xitsonga.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Nhlamuselo ya leswi humelelaka eka ncincano wun'wana ni wun'wana wa micincano ya nkombo leyi nga eka tafula mayelana ni maendli ya tsevu lama na wona ma nga andlariwa eka tafula leri nga laha henhla:

Ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation)

Loko hi xiya ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation) hi kuma leswaku ncincano wa muxaka lowu wu tolovelekile naswona wa amukeleka eka Xitsonga. Leswi swi vula leswaku eka ncincano lowu ku kumeka swivulwa swo twala eka Xitsonga.

Ncincano wa le xikarhi (middle alternation)

Eka ncincano wa le xikarhi (middle alternation) loko wu xopaxopiwile hi kuma leswaku i ncicano wo toloveleka swinene eka Xitsonga. Loko hi xiya maendli ya tsevu lama nga eka tafula hi kuma leswaku nandzelelano wa swiphemu swa swivulwa leswi tirheke ni maendli hinkwawo swa amukeleka. Hi nga vula leswaku swivulwa hinkwaswo leswi kumekaka eka ncincano lowu swa twala naswona swa vulavula.

Ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (instrument subject alternation)

Loko ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (instrument subject alternation) wu kambisisiwa hi kuma leswaku i ncincano wa muxaka wo toloveleka eka Xitsonga, eka maendli hinkwawo ya tsevu lama nga eka tafula leri nga laha henhla. Hi kuma leswaku maendli hinkwawo lama tirheke eka tafula leri swiphemu swa swivulwa swi longoloka hi ndlela ya ntolovelo no amukeleka eka Xitsonga.

Ncincano wa vundhawu (conative alternation)

Loko ncincano wa vundhawu (conative alternation) wu xiyiwa hi kuma leswaku ncincano lowu a wu amukeleki eka Xitsonga eka maendli hinkwawo ya tsevu lama nga etafuleni laha henhla.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation)

Loko ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation) loko wu kombisiwa hi kuma leswaku i ncincano wa muxaka wo toloveleka no tlhela wu amukeleka eka Xitsonga eka maendli hinkwawo ya tsevu lama nga eka tafula leri nga laha henhla. Hi kuma leswaku ku hava riendli na rin'we eka lama nga etafuleni laha henhla leri swiphemu swa swivulwa swa kona swo ka swi nga tolovelakangi.Swiphemu swa swivulwa leswi kumekaka eka ncincano lowu swa vulavula naswona swa twala.

Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation)

Loko hi xiya ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation) hi kuma leswaku ncincano lowu a wu amukeleki eka Xitsonga. Eka ncincano lowu hi kuma leswaku loko xiendliwa xi nga ri kona eka swivulwa, xivulwa xexo xi vuriwa xo ka xi nga amukeleki ku ya hi malongolokelo ya marito eka Xitsonga. Leswi swi vula leswaku swiphemu swa swivulwa leswi kumekaka eka ncincano lowu a swi twali naswona a swi vulavuli eka Xitsonga, hikuva a swi humeseli mhaka erivaleni.

Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi(dative alternation)

Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation) loko wu xiyiwa hi kuma leswaku i ncicano wo amukeleka no toloveleka swinene eka Xitsonga, eka maendli hinkwawo ya tsevu lama nga etafuleni laha henhla. Hi kuma leswaku ku hava riendlini rin'we eka lama nga laha henhla leri swiphemu swa swivulwa leswi ri tirheke eka swona swi longolokaka hi ndlela yoka yi nga amukeleki. Leswi swi vula leswaku eka ncincano lowu ku kumeka swivulwa swo twala eka Xitsonga.

Eka ndzimana ya 3 ku kaneriwile hi maendli yo cinca ka xiyimo, ku kongomisiwile eka maendli yo tshova ya tsevu lama landzelaka: **faya**, **hlanhla**, **fayetela**, **kovotla**, **pyaxa** na **petlula**. Xikongomelo xa ndzima leyi a ku ri ku xiya tinhlamusela ta swivulwa ni ku xiya malongolokelo yo amukeleka ni yo ka ya nga amukeleki loko swiphemu swa swivulwa leswi nga ni maendli lawa swi cincana matshamelo eka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xivulwa. Swivulwa a swi cincana matshamelo hi ku landza tihlokomhaka leti landzelaka: Ncincano wa muvangeri /pfumala muvangeri (causative/Inchoative alternation), ncincano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa xitirho /nhlokomhaka (Instrument subject alternation), ncincano wa vundhawu (conative alternation), ncincano wa ntlhandluko wa vunwini bya xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation), ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecifield object alternation), na ncincano wa swiendliwa swimbirhi(dative alternation).

Eka ncincano wa muvangeri /pfumalo muvangeri (causative/inchoative alternation) ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli ni xiendliwa, kasi eka xivulwa xa vumbirhi ku tekiwile xiendliwa xi ya vekiwa eka ndhawu ya nhlokomhaka, ivi nhlokomhaka yi cukumetiwa. Eka ncincano wa le xikarhi (middle alternation) ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi xiendliwa, riendli na riengeteri. Xivulwa xa vumbirhi xi engeteriwile xiphemu xa riengeteri ra maendlelo. Eka ncincano wa xitirho /nhlokomhaka (instrument subject alternation), ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli,xiendliwa na xiphemu lexi kombisaka xitirho,kasi xivulwa xa vumbirhi xi vumbiwile hi xitirho,riendli na xiendliwa. Xitirho xi sukile emakumu ka xivulwa xi ya tshama endhawini ya nhlokomhaka. Eka ncincano wa vundhawu (conative alternation) ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka,riendli na xiendliwa,kasi xivulwa xa vumbirhi xi kombisa vundhawu laha nhlokomhaka yi onhaka kona eka xibye.Eka ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body part possessor ascension alternation) ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka riendli, xiendliwa na riviti ra vundhawu, kasi xivulwa xa vumbirhi nhlokomhaka a yi onhangi kun'wana na kun'wana eka xibye. Eka ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi(unspecifield object alternation)ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka,riendli na xiendliwa,kasi xivulwa xa vumbirhi xi hava xiendliwa xo va na riendli na nhlokomhaka ntsena. Eka ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation)ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli,xiendliwa na riviti, kasi eka xivulwa xa vumbirhi ku kongomisiwa eka xibye lexi nga onhaka.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka ndzima ya 3, eka swivulwa swa 1(a), hi kumile leswaku swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga,naswona malongolokelo ya swona ma tolovekile swinene. Nongonoko wa swivulwa leswi hi wona lowu swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela swi landzelelaka wona. Eka swivulwa swa1(b) laha xiendliwa xi sukaka endhawini ya xona ya ntolovelo xi ya tshama eka ndhawu leyi hi ntolovelo ku kumekaka nhlokomhaka, hi kumile leswaku, hambiloko swivulwa swa 1(b)swi ri hava nhlokomhaka, swi va swa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Eka swivulwa swa 2(a), hi kumile leswaku swivulwa swa kona swi fana leswi heleleke ni swivulwa swa 1(a) hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Hi kumile leswaku leswi swi hlamuseriweke eka swivulwa swa 1(a) swa fana na leswi nga hlamuseriwaka eka swivulwa swa 2(a). Eka swivulwa swa 2(b) hi kumile leswaku xiendliwa xi tshamile endhawini ya nhlokomhaka, hambiloko xivulwa xa 2(b) xi ri hava nhlokomhaka kumbe muendli xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga.

Eka swivulwa swa 3(a),hi kumile leswaku xivulwa xi hambana na swivulwa swa 1(a) na 2(a) hikuva eka swivulwa swa 3(a) ku lungeleriwile xiphemu lexi kombisaka xitirho, kambe swa fana hi tinhlamuselo ta swona. Eka swivulwa swa 3(b), hi kumile leswaku xitirho xi sukile endhawini leyi a xi ri eka yona eka 3(a) ku nga emakumu ka xivulwa xi ya tshama endhawini ya nhlokomhaka. Hi kumile leswaku, hambiloko xitirho xi hundzukile muendli kumbe muvangeri wa ku onhaka ka xibye, hi ntiyiso a swi tano hikuva xitirho a xi swi koti xona hi xoxe ku endla xo karhi handle ka ku susumetiwa kumbe ku tirhisiwa hi xin'wana.

Eka swivulwa swa 4(a) hi kumile leswaku swivulwa swa 4(a) swi fana leswi heleleke ni swivulwa swa 1(a) na 2(a) hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Hi kumile leswaku leswi swi hlamuseriweke eka swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi tano ni laha ka swivulwa swa 4(a). Eka swivulwa swa 4(b), hi kumile leswaku swivulwa eka Xitsonga.

Eka swivulwa swa 5(a) hi kumile leswaku xivulwa xi kombisa leswaku ku na xiphemu xo karhi xa xibye lexi onhakeke. Hi kumile leswaku malongolokelo ya marito eka xivulwa ma tolovelekile eka mani na mani loyi a nga muvulavuri wa Xitsonga. Hi kumile

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leswaku swivulwa swa 5(a) swa vulavula hikuva nandzelelano wa swona wu landzelerile malongolokelo ya ntolovelo ya swivulwa swa Xitsonga. Eka swivulwa swa 5(b), hi kumile leswaku riviti ra vundhawu leri a ri ri emakumu eka xivulwa xa 5(a) ri hundzukile rivitinene leri tshameke endhawini ya xiendliwa.

Eka swivulwa swa 6(a), hi kumile leswaku swivulwa swa 1(a), 2(a) na 4(a) swa fana leswi hetisekeke ni swivulwa swa 6(a).Nakambe swa fana hi tinhlamuselo na hi malongolokelo ya swona ya marito. Hi kumile leswaku swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga. Eka swivulwa swa 6(b), hi kumile leswaku xivulwa a xi twali na swona a xi vulavuli. Hi kumile leswaku xivulwa xa kona a xi humesleli erivaleni leswi nhlokomhaka yi onheke swona. Hi kumile leswaku loko nhlokomhaka na riendli swi ri kona ku ri hava xiendliwa xivulwa a xi vulavuli.Xivulwa xa muxaka lowu a xi amukeleki ku ya hi malongolokelo ya marito eka Xitsonga.

Eka swivulwa swa 7(a) hi kumile leswaku nhlamuselo ya xivulwa ya phewa, a yi tolovelekangi. Hi kumile leswaku riendli ri tirhile na swiendliwa swimbirhi.Nakambe hi kumile leswaku maendlelo lawa ya pfumela eka maendli mantsongo swinene. Eka swivulwa swa 7(b), hi kumile leswaku xivulwa xa twala naswona xa vulavula, hikuva xi kongomisa eka ndhawu yo karhi leyi nga onhaka ntsena.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 4: MAENDLI YO VULAVULA HI KU TSHOVA

handzula, phyandlasa, tsema,tshova, cakanyetela na phema

4.1 Manghenelo

Ndzima leyi yi vulavula hi maendli yo cinca ka xiyimo, kambe yi kongomise ngopfu eka maendli ya le ka xiyengentsongo xo tshova. Maendli ma kona lama nga ta langutiwa eka ndzima hi lama landzelaka: **handzula**, **phyandlasa**, **tsema**, **tshova**, **cakanyetela** na **phema**. Eka nkanelo wa maendli lawa ku ta xiyiwa ngopfu tinhlamuselo ta swivulwa loko swiphemu swa swivulwa swa kona swi cinca matshamelo. Xikongomelonkulu i ku lava ku kuma malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa swo amukeleka ni swoka swi nga amukeleki loko swivulwa leswi nga na maendli lawa swi cinca matshamelo eka xivulwa. Swivulwa leswi nga ni maendli yo tshova lama longoloxiweke laha henhla swi ta cincana matshamelo hi tindlela ta nkombo leti landzelaka: ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation), ncicano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (Instrument subject alternation) ncicano wa vundhawu (conative alternation), ncicano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri(body-part possessor ascension alternation), ncicano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation) na ncicano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation)

4.2 Riendli -handzula

4.2.1 Nhlamuselo

Ku handzula swi vula ku tsema xilo lexi endliweke hi lapi, phephe kumbe pulasitiki hi ku tirhisa matimba ni ku xi kokela eka matlhelo yo fularhelana.

4.2.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -handzula

[[x XIENDLO] VANGELA [y HUNDZUKA <MBUY-XIYIMO>]]

Nhlamuselo ya leswi nga eka xiyimelo lexi nga laha henhla:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

x yi yimela xiendlo lexi endliwaka hi muendli loyi a nga eka ndhawu ya nhlokomhaka ya xivulwa. Xiendlo xa kona xi vangela xiendliwa xa xivulwa ku hundzuka ku suka eka xiyimo xa xona xa ntolovelo xo ka xi nga handzukangi ku ya eka xiyimo xintshwa xo handzuka.

Xik. Mufana u handzula buruku.

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, **mufana,** loyi ku nga yena muendli tlhelo nhlokomhaka ya xivulwa, u endla mhaka yo karhi, leyi ku nga ku handzula. Mhaka leyi endliwaka hi **mufana** yo handzula yi endla leswaku xiyimo xa xiendliwa buruku xi cinca eka ku va ri nga handzukangi ku ya eka xiyimo xo handzuka.

4.2.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli - handzula

4.2.3.1 Ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/ inchoative alternation)

1. (a) Rimbilani u handzurile nguvu.
   (b) Nguvu yi handzuriwile.

Xivulwa lexi xa 1(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xi humesela erivaleni muvangeri kumbe muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli. Xivulwa lexi xi tlhela xi boxa mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku handzula. Xivulwa lexi xi andlala ni nchumu lowu mhaka leyi vuriwaka hi riendli yi humelelaka kumbe endlekaka eka wona, ku nga xiendliwa **nguvu**. Xivulwa xa muxaka lowu xa amukeleka eka Xitsonga naswona malongolokelo ma xona ma tolovelekile swinene. Nongonoko wa swivulwa leswi hi wona lowu swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela swi landzelelaka wona. Hi ntolovelo xivulwa xin'wana na xin'wana xa Xitsonga lexi landzelelaka malongolokelo lawa xi tala ku va xi humesela erivaleni nhlamuselo yo twala no amukeleka.

Xivulwa xa 1(b) xi vumbiwile hi xiendliwa na riendli ntsena. Xivulwa xa 1(b) xi hava nhlamuselo ya xivangelo. Hileswaku a xi paluxi muendli wa leswi vuriwaka hi riendli **handzula**. Eka xivulwa lexi xa 1(b) nhlokomhaka **Rimbilani** leyi ku nga muvangeri kumbe muendli wa leswi vuriwaka hi riendli eka xivulwa xa 1(a) a yi kona eka xivulwa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

lexi xa 1(b). Lexi nga humelela eka xivulwa xa 1(b) i ku va xiendliwa **nguvu** xi suka endhawini ya xona ya ntolovelo xi ya tshama endhawini leyi hi ntolovelo ku kumekaka nhlokomhaka. Eka ndhawu leyi eka xivulwa xa 1(b) a ku tshamile nhlokomhaka **Rimbilani**. Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa **nguvu** xi hundzuka nhlokomhaka ya muvangeri tanihi **Rimbilani** eka xivulwa xa 1(b). Hambiloko xivulwa xa 1(b) xi ri hava nhlokomhaka, xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swilo swo karhi leswi nga endliwa eka **nguvu** ku nga ku handzula hambi muvangeri xo handzula xi nga vuriwangi.

Hi marito man'wana, ndzi nga vula leswaku eka nhlamuselo ya xivulwa xa 1(b) muvangeri kumbe muendli wa ku handzula ka nguvu u va a ri kona. Hileswaku hi nga vula leswaku muvangeri kumbe muendli u vumba xiphemu xa nhlamuselo ya xivulwa lexi xa 1(b).

4.2.3.2 Ncincano wa le xikarhi (middle alternation)

2. (a) Rimbilani u handzurile nguvu.
   (b) Nguvu yi handzuleka hi ku olova.

Xivulwa lexi xa 2(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 2(a) xi fana leswi heleleke ni xivulwa xa 1(a) hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Hinkwaswo swivulwa leswi swi vumbiwe hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Leswi swi hlamuseriweke eka xivulwa xa 1(a) swa fana na leswi nga hlamuseriwaka eka xivulwa xa 2(a).

Xivulwa xa 2(b) xi vumbiwile hi xiendliwa, riendli na riengeteri. Eka xivulwa xa 2(b) xiendliwa **nguvu** xi tshamile endhawini ya nhlokomhaka. Kambe hambiloko xivulwa xa 2(b) xi ri hava nhlokomhaka kumbe muendli xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swo karhi swi nga endliwa eka **nguvu** ku nga ku handzula hambiloko muvangeri kumbe muendli wo handzula a nga vuriwanga. Eka xivulwa xa 2(b) xiphemu **hi ku olova** i riengeteri ra maendlelo. Loko xiphemu lexi xo susiwa xivulwa lexi xi ta lahlekela hi nhlamuselo naswona xi nga ha twali.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xivulwa lexi xi nga twala ntsena loko xo yisiwa eka xivumbeko xo leha laha xitwari i eka xitwananisi **yi** xi siviwaka hi xitwari **a**. Xivulwa lexi xi ta va **nguvu ya handzuleka.**Leswiswa amukeleka eka Xitsonga.

4.2.3.3 Ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (instrumental subject alternation)

3. (a) Rimbilani u handzurile nguvu hi xikero.
   (b) Xikero xi handzurile nguvu.

Xivulwa lexi xa 3(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na xiphemu lexi kombisaka ntirho. Xivulwa xa 3(a) xi fana ni swivulwa swa 1(a) na 2(a) hi tinhlamuselo taswona. Swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi hambana na xivulwa xa 3(a) hi ku eka xona ku engeteleriwile xiphemu lexi kombisaka ntirho ku nga **xikero** lexi tirhisiwaka ku handzula nguvu. Leswi swi vula leswaku **xikero** hi xona xi vangelaka **nguvu** ku handzuleka. Handle ka xikero **nguvu** a yi nga ta handzuleka.

Xivulwa lexi xa 3(b) xi vumbiwile hi xitirho, riendli na xiendliwa. Eka xivulwa xa (b) xitirho ku nga **xikero** xi sukile eka ndhawu leyi a xi ri eka yona eka 3(a) ku nga emakumu ka xivulwa, xi ya tshama endhawini ya nhlokomhaka. Leswi swi vula leswaku eka xivulwa xa 3(b) xi kona xin'wana lexi nga boxiwangiki lexi vangelaka **xikero** ku handzula nguvu. Ku nga va munhu, moya kumbe swin'wana. Hambiloko swi tikomba onge xikero xi hundzuke muendli kumbe muvangeri wa ku handzuleka ka nguvu, hi ntiyiso a swi tano hikuva xikero a xi swi koti xona hi xoxe ku endla xokarhi handle ka ku susumetiwa kumbe ku tirhisiwa hi xin'wana ku handzula

4.2.3.4 Ncincano wa vundhawu (conative alternation)

4. (a) Rimbilani u handzurile nguvu.
   (b) Rimbilani u handzurile eka nguvu.

Xivulwa xa 4(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Swivulwa swa 1(a), 2(a) na 4(a) swi fana leswi hetisekeke. Swivulwa leswi swa fana hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Swivulwa leswi swi vumbiwe hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Hinkwaswo leswi hlamuseriweke eka swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi tano ni laha ka 4(a).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xivulwa xa 4b

Xivulwa lexi xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa lexi nga eka vundhawu. Xivulwa lexi a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa xa muxaka lowu a xi amukeleki eka ririmi ra Xitsonga. Leswi swi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuli i mhaka ya ku va xi kongomise mhaka leyi vuriwaka hi riendli eka ndhawu yo karhi leyi **handzukeke eka nguvu** kambe xi nga boxi ndhawu ya kona. Hi ntolovelo, loko ku nga kongomisiwi eka ndhawu yo karhi a swi fanelangi ku va ku ri ni xirhangi xa vundhawu xo tanihi **eka** eka riviti hikuva xirhangi lexi xa vundhawu xi kongomisa eka ndhawu yo karhi nkarhi hinkwawo. Xivulwa lexi kongomisaka eka ndhawu yo karhi leyi **handzukeke eka nguvu** xi kota ku vulavula ntsena loko xi boxa vito ra ndhawu ya laha ku **handzukeke** tanihi le ka xikombiso lexi: **Rimbilani u handzurile eka xitlhekutana xa nguvu**. Xikombiso lexi nga laha henhla xa vulavula hikuva xi boxa ndhawu yo karhi eka **nguvu leyi yi handzukeke** ku nga **xitlhekutana**. Hileswaku, ku va nhlamuselo ya riendli **handzurile** yi kongomisa eka ndhawu yo karhi ya riviti **nguvu**, ku nga ri eka riviti hi roxe, swi endla leswaku xivulwa lexi xi twala.

4.2.3.5 Ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation)

5. (a) Rimbilani u handzurile nguvu enson'weni.
   (b) Rimbilani u handzurile nsomo wa nguvu.

Xivulwa lexi xa 5(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti ra vundhawu. Xivulwa lexi xa (a) xi kombisa leswaku ku na xiphemu xo karhi xa nguvu xi nga handzuleka. Miri wa nguvu wa ha tshamisekile, ko va nsomo ntsena wu nga handzuleka. Malongolokelo ya marito eka xivulwa lexi ma tolovelekile. Leswi swi endla leswaku xivulwa lexi xi toloveleka eka mani na mani loyi a nga muvulavuri wa Xitsonga. Xivulwa xa 5(a) xa vulavula hikuva nandzelelano wa xona wu landzelerile malongolokelo ya ntolovelo ya swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela. Ku engeteriwa ka xiphemu xa riviti ra vundhawu eka xivulwa lexi swi endla leswaku mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku handzula, yi tikomba leswaku yi humelela kwihi eka nguvu ku nga eka nsomo wa yona. Ko va leswaku laha ku nga handzuleka eka nguvu hi le ka ndhawu yo karhi, ku nga enson'weni.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xivulwa lexi xa 5(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa lexi xi twala kahle xi tlhela xi twisiseka. **Rimbilani** a nga handzulangi kun'wana na kun'wana kambe xivulwa lexi xi komba leswaku u hunzurile eka nsomo wa yona. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku va lo handzula nsomo wa nguvu ntsena. Nandzelelo wa marito I wa ntolovelo eka Xitsonga. Eka xivulwa lexi xa 5(b) riviti ra vundhawu leri a ri ri emakumu eka xivulwa xa 5(a) ri hundzuka riviti nene leri tshamaka endhawini ya xiendliwa. Xiphemu lexi a xi ri xiendliwa eka 5(a) ku nga **nguvu** xi suka endhawini ya xiendliwa xi ya emakumu ka xivulwa laha se xitirhaka tanihi rifuwi ra nguvu.

4.2.3.6 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unpecified object alternation)

6. (a) Rimbilani u handzurile nguvu.
* (b) Rimbilani u handzurile.

Xivulwa lexi xa 6(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 6(a) xi fana leswi hetisekeke na swivulwa swa 1(a), 2(a) na 4(a). Swivulwa leswi swi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Swivulwa leswi swa fana na hi malongolokelo ya swona ya marito. Swivulwa leswi swi fana na hi tinhlamuselo. Swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga.

Xivulwa xa 6(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka na riendli ntsena. Xivulwa lexi xa 6(b) a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi humeseli leswi **Rimbilani** tanihi nhlokomhaka a handzuleke nguvu kona. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku loko nhlokomhaka na riendli loko swi ri kona kuri hava xiendliwa xivulwa xexo a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi vulavuli ku ya hi malongolokelo ya marito eka Xitsonga hikuva a xi humeseli mhaka erivaleni.

4.2.3.7 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation)

7. (a) Rimbilani u handzurile nguvu nsomo.
(b) Rimbilani u handzurile nsomo eka nguvu.

Xivulwa lexi xa 7(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti. Nhlamuselo ya xivulwa ya phewa. Ya phewa hikuva a yi tolovelekangi. Nhlamuselo leyi yi lava ku langutiwa hi vukheta. Eka nhlamuselo ya xivulwa xa 7(a) riendli ri tirhe na

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

swiendliwa swimbirhi. Maendlelo lawa ya pfumela eka maendli mantsongo swinene. Nhlamuselo leyi ya vulavula kambe a yi tolovelekangi.

Xivulwa xa 7(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa xa 7(b) xa twala hikuva xi kongomisa eka ndhawu yo karhi leyi nga handzuleka ku nga nsomo. Hileswaku Rimbilani a nga handzulangi nguvu hinkwayo kambe u handzurile xiphemu xo karhi ku nga nsomo. Nhlamuselo ya xivulwa lexi ya vulavula hikuva yi kongomisa xiphemu lexi handzulekeke eka nguvu.

4.3 Riendli -phyandlasa

4.3.1 Nhlamuselo

Ku phyandlasa swi vula ku bulusa xilo lexi vundzeni bya xona byi nga ni mati xo tanihi khalavatla hi ku va ku tirhisiwa matimba lama nga endliwaka hi ndlela yo xi kandziya, ku xi hima hi xilo xo tika kumbe ku etlela hambi ku ri ku tshama ehenhla ka xona ivi mati kun'we ni swilo leswi nga endzeni ka xona swi halakela ni ku hangalakela ehandle.

4.3.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -phyandlasa

[[x XIENDLO] VANGELA [y HUNDZUKA <MBUY-XIYIMO>]]

Xiyimelo lexi nga laha henhla xi nga tlhantlhiwa hi ndlela leyi landzelaka:

Eka xiyimelo lexi, x yi yimela xiendlo lexi endliwaka hi muendli kumbe nhlokomhaka ya xivulwa.

Xiendlo lexi endliwaka hi muendli xi vangela xiendliwa xa xivulwa ku hundzuka xiyimo xa xona ku suka eka xiyimo xa khale ku ya eka xiyimo lexintshwa.

Xik. Golonyi yi phyandlasa tamatisi.

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, nhlokomhaka golonyi yi endla xiendlo xo karhi lexi ku nga ku phyandlasa. Xiendlo lexi xa ku phyandlasa xi endla leswaku nchumu lowu khumbekaka hi ku phyandlasiwa loku, ku nga tamatisi, wu hundzuka xiyimo xa wona ku suka eka xiyimo xa wona xa kahle wu ya eka xiyimo xintshwa xo phyandlaka.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.3.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli - phyandlasa

4.3.3.1 Ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/ inchoative alternation)

1. (a) Tintswalo u phyandlasile lamula.
   (b) Lamula ri phyandlasiwile.

Xivulwa lexi xa 1(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xi humesela erivaleni muvangeri kumbe muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli. Xivulwa lexi xi tlhela xi andlala mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku phyandlasa. Xivulwa lexi xi andlala na nchumu lowu vuriwaka hi riendli wu humelelaka kumbe endlekaka eka wona, ku nga xiendliwa **lamula**. Xivulwa xa muxaka lowu xa amukeleka eka Xitsonga naswona malongolokelo ya xona ma tolovelekile swinene. Nongonoko wa xivulwa lexi hi wona lowu swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela swi landzelelaka wona. Hi Xitsonga lexi landzelaka malongolokelo lawa xi tala ku va xi humesela erivaleni nhlamuselo yo twala no amukeleka.

Xivulwa xa 1(b) xi vumbiwile hi xiendliwa na riendli ntsena. Xivulwa xa 1(b) xi hava nhlamuselo ya xivangelo.Hileswaku axi paluxi muendli wa leswi vuriwaka hi riendli **phyandlasa**. Lexi nga humelela eka xivulwa xa 1(b) i ku va xiendliwa **lamula** xi suka endhawini ya xona ya ntolovelo xi ya tshama eka ndhawu leyi hi ntolovelo ku kumekaka nhlokomhaka. Eka ndhawu leyi xivulwa xa 1(a) a ku tshamile nhlokomhaka **Tintswalo**. Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa **lamula**xi hundzuka nhlokomhaka ya muvangeri tanahi **Tintswalo** eka xivulwa xa 1(a). Hambiloko xivulwa xa 1(b) xi ri hava nhlokomhaka, xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swilo swo karhi swi nga endliwa eka **lamula**kambe muendli wo phyandlasa a nga vuriwangi. Hi marito man'wana, ndzi nga vula leswaku eka nhlamuselo ya xivulwa lexi xa (b) muvangeri kumbe muendli wa ku phyandlasa **lamula** xi va xi ri kona hambiloko xi nga tsariwangi. Hileswaku hi nga vula leswaku muvangeri kumbe muendli u vumba xiphemu xa nhlamuselo ya xivulwa lexi xa 1(b).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.3.3.2 Ncincano wa le xikarhi (middle alternation)

2. (a) Tintswalo u phyandlasile lamula.
   (b) Lamula ri phyandlaseka hi ku olova.

Xivulwa lexi xa 2(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 2(a) xi fana leswi heleleke na xivulwa xa 1(a) hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Hinkwaswo swivulwa leswi swi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Leswi swi hlamuseriweke eka xivulwa xa 1(a)swa fana na leswi nga hlamuseriwaka eka xivulwa xa 2(a).

Xivulwa xa 2(b) xi vumbiwile hi xiendliwa, riendli na riengeteri. Eka xivulwa xa 2(b) xiendliwa lamula xi tshamile endhawini ya nhlokomhaka. Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa **lamula** xi hundzuka nhlokomhaka. Hambiloko xivulwa xa 2(b) xi ri hava nhlokomhaka. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swo karhi swi nga endliwa eka lamula ku nga ku phyandlaseka hambiloko muvangeri kumbe muendli wo phyandlasa a nga vuriwanga. Eka xivulwa xa (b) xiphemu **hi ku olova** iriengeteri ra maendlelo. Loko xiphemu lexi xo susiwa xivulwa xa (b) xi ta lahlekela hi nhlamuselo. Xivulwa lexi xi nga twala ntsena loko xo yisiwa eka xivumbeko xo leha laha xitwari i eka xitwananisi **yi** xi siviwaka hi xitwari **a.** Xivulwa lexi xi ta va **lamula ra phyandlaseka, l**eswi swi amukelekeke eka Xitsonga.

4.3.3.3 Ncincano wa xitirho / nhlokomhaka (instrument subject alternation)

3. (a) Tintswalo u phyandlasile lamula hi nenge.
   (b) Nenge wu phyandlasile lamula.

Xivulwa lexi xa 3(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na xiphemu lexi kombisaka ntirho. Xivulwa xa 3(a) xi fana na swivulwa swa 1(a) na 2(a) na hi tinhlamuselo ta swona. Xivulwa xa 2(a) na xivulwa xa 1(a) swi hambana na xivulwa xa 3(a) hi ku eka xona ku engeteleriwile xiphemu lexi kombisaka ntirho ku nga **nenge** lowu tirhisiwaka ku phyandlasa lamula. Leswi swi vula leswaku **nenge** hi wona wu vangelaka lamula ku phyandlaseka. Handle ka **nenge** lamula a ri nga ta phyandlaseka.

Xivulwa xa (b) xi vumbiwile hi xitirho, riendli na xiendliwa. Eka xivulwa xa (b) **nenge** wu nga xitirho wu sukile eka ndhawu leyi a wu ri eka yona eka 3(a) ku nga emakumu

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ka xivulwa, wu ya tshama endhawini ya nhlokomhaka. Leswi swi vula leswaku eka xivulwa xa 3(b) xi kona xin'wana lexi xi nga boxiwangiki lexi vangelaka **nenge** ku phyandlasa **lamula**. Ku nga va munhu, moya kumbe swin'wana. Hambiloko swi tikomba onge **nenge** wu hundzukile muendli kumbe muvangeri wa ku phyandlasiwa ka **lamula**, hi ntiyiso a swi tano hikuva **nenge** hi woxe a wu swi koti ku endla xo karhi handle ka ku susumetiwa kumbe ku tirhisiwa hi xin'wana ku phyandlasa.

4.3.3.4 Ncincano wa vundhawu (conative alternation)

4. (a) Tintswalo u phyandlasile lamula.
* (b) Tintswalo u phyandlasile eka lamula.

Xivulwa lexi xa 4(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 4(a) xi fana leswi heleleke ni swivulwa swa 1(a) na 2(a) hi tinhlamuselo ta swona ni hi malongolokelo ya marito. Hinkwaswo leswi hlamuseriweke eka swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi tano ni laha ka 4(a).

Xivulwa xa 4b

Xivulwa lexi xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa lexi nga eka vundhawu. Xivulwa lexi a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa xa muxaka lowu a xi amukeleki eka ririmi ra Xitsonga. Leswi swi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuli i mhaka ya ku va xi kongomise mhaka leyi vuriwaka hi riendli eka ndhawu yo karhi leyi **phyandlakeke eka lamula** kambe xi nga boxi ndhawu ya kona. Hi ntolovelo, loko ku nga kongomisiwi eka ndhawu yo karhi a swi fanelangi ku va ku ri ni xirhangi xa vundhawu xo tanihi **eka** eka riviti hikuva xirhangi lexi xa vundhawu xi kongomisa eka ndhawu yo karhi nkarhi hinkwawo. Xivulwa lexi kongomisaka eka ndhawu yo karhi leyi **phyandlakeke eka lamula** xi kota ku vulavula ntsena loko xi boxa vito ra ndhawu ya laha ku **phyandlakeke** tanihi le ka xikombiso lexi: **Tintswalo u phyandlasile eka mpoti wa lamula**. Xikombiso lexi nga laha henhla xa vulavula hikuva xi boxa ndhawu yo karhi eka **lamula leri phyandlakeke** ku nga eka **mpoti**. Hileswaku, ku va nhlamuselo ya riendli **phyandlasile** yi kongomisa eka ndhawu yo karhi ya riviti **lamula**, ku nga ri eka riviti hi roxe, swi endla leswaku xivulwa lexi xi twala.

© University of Venda

University of Venda

4.3.3.5 Ncincano wa ntlhandluko wo vun'wini bya xirho xa miri (body part possesssor ascension alternation)

5. (a) Tintswalo u phyandlasile lamula.
   (b) Tintswalo u phyandlasile mpoti wa lamula.

Xivulwa lexi xa 5(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti ra vundhawu. Xivulwa lexi xa 5(a) xi kombisa leswaku kuna xiphemu xo karhi xa lamula lexi nga phyandlaka. Miri wa lamula wa ha tshamisekile ko va ndhawu yo karhi ku nga mpoti wu nga phyandlaka. Malongolokelo ya marito eka xivulwa ma tolovelekile. Leswi swi endla leswaku xivulwa lexi xi amukeleka eka mani na mani loyi a nga muvulavuri wa Xitsomga. Xivulwa xa 5(a) xa vulavula hikuva nandzelelo wa xona wu landzelerile malongoloxklo ya ntolovelo ya swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela. Ku engeteriwa ka xiphemu xa riviti ra vundhawu eka xivulwa lexi swi endla leswaku mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku phyandlasa, yi tikomba leswaku yi humelela kwihi eka xiphemu xa **lamula**. Xivulwa lexi xi kongomisa ngopfu mhaka ya ku phyandlaseka ka lamula ku nga eka mpoti wa rona. Ko va leswaku laha ku nga phyandlaka eka lamula hi le ka ndhawu yo karhi ku nga empotini.

Xivulwa xa 5(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa lexi xi twala kahle xi tlhela xi twisiseka. **Tintswalo** a nga phyandlasangi kun'wana na kun'wana kambe eka mpoti wa rona. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku u lo phyandlasela mpoti ntsena. Nandzelelo wa marito i wa ntolovelo eka Xitsonga. Eka xivulwa lexi xa 5(b) ku vuriwa leswaku a nga phyandlasangi **lamula** hinkwaro u lo phyandlasela xiphemu xo karhi xa lamula ntsena.

4.3.3.6 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation)

6. (a) Tintswalo u phyandlasile lamula.
   (b) Tintswalo u phyandlasile.

Xivulwa lexi xa 6(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 6(a) xi fana leswi heleleke na xivulwa xa 1(a), 2(a) na 4(a). Swivulwa leswi swi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Swivulwa leswi swi fana hi

© University of Venda

University of Venda

malongolokelo ya swona ya marito na hi tihlamuselo. Swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga.

Xivulwa xa 6(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka na riendli ntsena. Xivulwa lexi xa 6(b) a xi twali na swona a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi hlamuseli leswi Tintswalo a phyandlaseke swona. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku loko nhlokomhaka na riendli loko swi ri kona ku ri hava xiendliwa. Xivulwa xexo a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi amukeleki ku ya hi malongolokelo ya marito eka Xitsonga hikuva a xi humeseli mhaka erivaleni.

4.3.3.7 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation)

7. (a) Tintswalo u phyandlasile lamula mpoti.
   (b) Tintswalo u phyandlasile mpoti eka lamula.

Xivulwa lexi xa 7(a) xi vumbiwile hi nhlokmhaka, riendli, xiendliwa na riviti. Nhlamuselo ya xivulwa ya phewa. Ya phewa hikuva a yi tolovelekangi. Nhlamuselo leyi yi lava ku langutiwa hi vukheta. Loko hi ku a yi tolovelekangi, riendli **phyandlasa** eka nhlamuselo ya xivulwa xa 7(a) ri tirhe na swiendliwa swimbirhi. Maendlelo lawa ya pfumela eka maendli mantsongo swinene. Nhlamuselo leyi ya vulavula kambe a yi tolovelekangi.

Xivulwa xa 7(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa xa7(b) xa twala hikuva xi kongoma eka ndhawu yo karhi leyi nga phyandlaka ku nga **mpoti**. Hileswaku Tintswalo a nga phyandlasangi lamula hinkwaro kambe u phyandlasile xiphemu xo karhi ku nga **mpoti**.

4.4 Riendli -tsema

4.4.1 Nhlamuselo

Ku tsema i ku tirhisa matimba kumbe nchumu wo kariha ku hambanisa nchumu wun'we lowu khomaneke leswaku wu va ni swiphemu swimbirhi kumbe ku tlula.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.4.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -tsema

[[x XIENDO] VANGELA [y HUNDZUKA <MBUY-XIYIMO>]]

Xiyimelo xa rito tsema lexi nga laha henhla xi nga hlamuseriwa hi ndlela leyi landzelaka:

x i mfungho lowu yimelaka xiendlo xo karhi lexi endliwaka hi muendli kumbe nhlokomhaka ya xivulwa. Xiendlo lexi xi vangela xiendliwa xa xivulwa ku hundzuka xiyimo xa xona ku suka eka xiyimo xa xona xa masiku hinkwawo ku ya eka xiyimo xin'wana.

Xik. Wanuna u tsema nsinya.

Eka xikombiso lexi nga laha henhla, nhlokomhaka wanuna yi endla xiendlo xa ku tsema eka xiendliwa nsinya. Xiendlo lexi xa ku tsema xi endla leswaku xiendliwa nsinya xi hundzuka ku suka eka xiyimo xa xona xa ntolovelo xo ka xi nga tsemiwangi ku ya eka xiyimo lexintshwa xo tsemiwa.

4.4.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli - tsema

4.4.3.1 Ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/ inchoative alternation)

1. (a) Nhlengani u tsemile xiphandzi.
   (b) Xiphandzi xi tsemiwile.

Xivulwa lexi xa 1(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xi humesela erivaleni muvangeri kumbe muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli. Xivulwa lexi xi tlhela xi boxa mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku tsema. Xivulwa lexi xi andlala ni nchumu lowu vuriwaka hi riendli wu humeleleka kumbe endlekaka eka wona, ku nga xiendliwa **xiphandzi**. Xivulwa xa muxaka lowu xa amukeleka eka Xitsonga naswona malongolokelo ya xona ma tolovelekile swinene. Nongonoko wa xivulwa lexi hi wona lowu swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela swi landzelelaka wona. Hi ntolovelo, xivulwa xin'wana na xin'wana xa Xitsonga lexi landzelelaka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

malongolokelo lawa xi tala ku va xi humesela erivaleni nhlamuselo yo twala no amukeleka.

Xivulwa lexi xa 1(b) xi vumbiwile hi xiendliwa na riendli ntsena. Xivulwa lexi xa 1(b) xi hava nhlamuselo ya xivangelo, hileswaku a xi paluxi muendli wa leswi vuriwaka hi riendli **tsema**. Eka xivulwa xa 1(b) nhlokomhaka **Nhlengani** leyi ku nga muvangeri kumbe muendli wa leswi vuriwaka hi riendli eka xivulwa xa 1(a) a yi ri kona eka xivulwa lexi xa (b). Lexi nga humelela eka xivulwa xa (b) i ku va xiendliwa **xifambi** xi suka endhawini ya xona ya ntolovelo xi ya tshama endhawini leyi hi ntolovelo ku kumekaka nhlokomhaka **Hlengani**. Hambiswsiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa **xiphandzi** xi hundzuka nhlokomhaka ya muvangeri tanihi **Hlengani** eka xivulwa xa 1(b). Hambiloko xivulwa xa (b) xi ri hava nhlokomhaka, xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swilo swo karhi swi nga endliwa eka xiphandzi ku nga ku tsemiwa, hambi muvangeri kumbe muendli wo tsema a nga vuriwanga.

Hi marito man'wana ndzi nga vula leswaku eka nhlamuselo ya xivulwa lexi xa 1(b) muvangeri kumbe muendli wa ku tsema ka xiphandzi u va a ri kona hambiloko a nga tsariwanga. Hileswaku hi nga vula leswaku muvangeri kumbe muendli a vumba xiphemu xa nhlamuselo ya xivulwa lexi xa 1(b).

4.4.3.2 Ncincano wa le xikarhi (middle alternation)

1. (a) Hlengani u tsemile xiphandzi.
   (b) Xiphandzi xi tsemeka hi ku olova.

Xivulwa lexi xa 2(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 2(a) xi fana leswi heleleke ni xivulwa xa 1(a) hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Hinkwaswo swivulwa leswi swi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Leswi swi hlamuseriweke eka xivulwa xa 1(a) swa fana na leswi swi nga hlamuseriwaka eka xivulwa xa 2(a).

Xivulwa xa 2(b) xi vumbiwile hi xiendliwa, riendli na riengeteri. Eka xivulwa lexi xa 2(b) xiendliwa **xiphandzi** xi tshamile endhawini ya nhlokomhaka. Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa **xiphandzi** xi hundzuka nhloko mhaka. Hambiloko xivulwa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xa 2(b) xi ri hava nhlokomhakakumbe muendli xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swilo swo karhi leswi endliwaka eka xiphandzi, ku nga ku tsemeka hambiloko muvangeri kumbe muendli wo tsema a nga vuriwangi. Eka xivulwa lexi xa (b) xiphemu **hi ku olova** i riengeteri ra maendlelo. Loko xiphemu lexi xo susiwa xivulwa lexi xa (b) xi ta lahlekela hi nhlamuselo naswona a xi nga ha twali. Xivulwa lexi xi nga twala ntsena loko xo yisiwa eka xivumbeko xo leha laha xitwari i eka xitwananisi **yi** xi siviwaka hi xitwari **a**.

4.4.3.3 Ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (instrument subject alternation)

3. (a) Hlengani u tsemile xiphandzi hi xihloka.
   (b) Xihloka xi tsemile xiphandzi.

Xivulwa lexi xa 3(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na xiphemu lexi kombisaka ntirho. Swivulwa leswi swa 1(a) na 2(a) swi hambana na xivulwa xa 3(a) hi ku eka xivulwa xa 3(a) ku engeteleriwile xiphemu lexi kombisaka ntirho ku nga **xihloka** lexi tirhaka ku tsema xiphandzi. Leswi swi vula leswaku **xihloka** hi xona xi vangelaka xiphandzi ku tsemiwa. Handle ka xihloka a xi nga ta tsemeka **xiphandzi**. Ku nga va munhu, moya kumbe swin'wana. Hambiloko swi tikomba onge xihloka xi hundzukile muendli kumbe muvangeri wa ku tsema ka xiphandzi, hi ntiyiso a swi tano hikuva **xihloka** a xi swi koti xona hixoxe, handle ka ku susumetiwa kumbe ku tirhisiwa hi xin'wana ku tsema.

4.4.3.4 Ncincano wa vundhawu (conative alternation)

4. (a) Hlengani u tsemile xiphandzi.
   (b) Hlengani u tsemile eka xiphandzi.

Xivulwa lexi xa 4(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 4(a) xikan'we na swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Swivulwa leswi hinkwaswo swi fana leswi heleleke. Swivulwa leswi swi fana hi tinhlamuselo na hi malongolokelo ya swona ya marito. Swivulwa leswi swa amukeleka eka ririmi ra Xitsonga. Hinkwaswo leswi hlamuseriweke eka swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi tano nalaha ka xivulwa lexi xa 4(a).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xivulwa xa 4b

Xivulwa lexi xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa lexi nga eka vundhawu. Xivulwa lexi a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa xa muxaka lowu a xi amukeleki eka ririmi ra Xitsonga. Leswi swi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuli i mhaka ya ku va xi kongomise mhaka leyi vuriwaka hi riendli eka ndhawu yo karhi leyi **tsemekeke eka xiphandzi** kambe xi nga boxi ndhawu ya kona. Hi ntolovelo, loko ku nga kongomisiwi eka ndhawu yo karhi a swi fanelangi ku va ku ri ni xirhangi xa vundhawu xo tanihi **eka** eka riviti hikuva xirhangi lexi xa vundhawu xi kongomisa eka ndhawu yo karhi nkarhi hinkwawo. Xivulwa lexi kongomisaka eka ndhawu yo karhi leyi **tsemekeke eka xiphandzi** xi kota ku vulavula ntsena loko xi boxa vito ra ndhawu ya laha ku **tsemekeke** tanihi le ka xikombiso lexi: **Hlengani u tsemile eka xiphemu xa xiphandzi**. Xikombiso lexi nga laha henhla xa vulavula hikuva xi boxa ndhawu yo karhi eka **xiphandzi lexi xi tsemekeke** ku nga eka**xiphemu**. Hileswaku, ku va nhlamuselo ya riendli **tsemile** yi kongomisa eka ndhawu yo karhi ya riviti **xiphandzi**, ku nga ri eka riviti hi roxe, swi endla leswaku xivulwa lexi xi twala.

4.4.3.5 Ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation)

5. (a) Hlengani u tsemile wansati enhlokweni.
   (b) Hlengani u tsemile nhloko ya wansati.

Xivulwa lexi xa 5(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti ra vundhawu. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku ku na ndhawu yo karhi xa wansati leyi tsemiweke eka nhloko. Miri wa wansati hi woxe wa ha tshamisekile ko va nhloko ntsena yi nga tsemiwa. Malongolokelo ya marito eka xivulwa ya tolovelekile. Leswi swiendla leswaku xivulwa lexi xi amukeleka eka Xitsonga. Xivulwa xa 5(a) xa vulavula hikuva nandzelelo wa xona wu landzelerile malongolokelo ya ntolovelo ya swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela. Ku engeteriwa ka xiphemu xa riviti ra vundhawu eka xivulwa lexi swi endla leswaku mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku tsema, yi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tikomba leswaku yi humelela kwihi eka wansati. Hileswaku eka nhloko. Xivulwa lexi xi kongomisa ngopfu mhaka ya ku tsemeka ka wansati ku nga ri nhloko ya yena. ko va ku laha ku nga tsemeka eka yena hi leka ndhawu yo karhi, ku nga enhlokweni.

Xivulwa lexi xa 5(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa lexi xi twala kahle xi tlhela xi twisiseka. **Hlengani** a nga tsemangi kun'wana na kun'wana eka **wansati** kambe eka nhloko ya yena. Xivulwa lexi xi boxa leswaku u lo tsema nhloko ya wansati ntsena. Nandzelelo wa marito i wa ntolovelo eka Xitsonga. Eka xivulwa lexi xa 5(b) ku vuriwa leswaku a nga tsemangi hinkwayo u lo tsema xiphemu xo karhi ku nga enhlokweni ntsena.

Eka xivulwa lexi xa 5(b) riviti ra vundhawu leri a ri ri emakumu eka xivulwa xa 5(a) ri hundzuke rivitinene leri tshamaka endhawini ya xiendliwa. Xiphemu lexi a xi ri xiendliwa eka 5(a) ku nga wansati xa suka endhawini ya xiendliwa xi ya emakumu ka xivulwa, laha se xi tirhaka tanihi rifuwi ra wansati. Eka xivulwa lexi xa 5(b) leswi xi kongomisaka ngopfu eka xona i nhloko ya wansati ku nga ri wansati hi yexe.

4.4.3.6 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object)

6. (a) Hlengani u tsemile xiphandzi.
   (b) Hlengani u tsemile.

Xivulwa lexi xa 6(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa xa 1(a), 2(a) na 4(a) swi fana hi tinhlamuselo ta swona. Swivulwa leswi swi fana na hi malongolokelo ya swona ya marito. Swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga.

Xivulwa lexi xa (b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka na riendli ntsena. Xivulwa lexi xa 6(a) a xi twali na swona a xi hlamuseli leswi **Hlengani** tanihi nhlokomhaka a tsemeke xiphandzi hakona. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku loko nhlokomhaka na riendli swi ri kona ku ri hava xiendliwa xivulwa xexo a xi vulavuli.

Xivulwa lexi a xi amukeleki ku ya hi malongolokelo ya marito eka Xitsonga hikuva a xi humeseli nhlamulo erivaleni.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.4.3.7 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation)

7. (a) Hlengani u tsemile wansati nhloko.
   (b) Hlengani u tsemile nhloko eka wansati.

Xivulwa lexi xa 7(a) xi vumbiwile hi nhokomhaka, riendli na riviti. Nhlamuselo ya xivulwa ya phewa. Ya phewa hivuka a yi tolovelekangi. Nhlamuselo yi lava ku langutiwa hi vukheta. Loko hi ku a yi tolovelekangi hileswaku **tsema** eka nhlamuselo leyi nga eka xivulwa xa 7(a), riendli ri rirhe na swiendliwa swimbirhi. Maendlelo lawa ya pfumela eka maendli mantsongo swinene. Nhlamuselo leyi ya vulavula kambe a yi tolovelekangi.

Xivulwa lexi xa 7(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa xa 7(b) xa twala hikuva xi kongomisa eka ndhawu yo karhi leyi nga tsemeka ku nga **nhloko**. Hileswaku Hlengani a nga tsemangi wansati a helerile kambe u lo tsema xiphemu xo karhi.Xivulwaxi hi boxela leswaku nhlamuselo ya wansati ya nyenyela kambe xivulwa a xi tolovelekangi hikuva ku tsemeka nhloko ntsena eka wansati. Lexi nga tsemeka i nhloko ya wansati. Nhlamuselo ya xivulwa lexi ya vulavula hikuva yi kongomisa eka xiphemu lexi tsemekeke eka wansati.

4.5 Riendli -tshova

4.5.1 Nhlamuselo

Ku tshova swi kongomisa eka ku tirhisa matimba ku hambanisa hi swiphemu nchumu wo karhi wo tsindziyela wo tanihi mhandzi kumbe rhambu.

4.5.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -tsema

[[x XIENDLO] VANGELA [y HUNDZUKA <MBUY-XIYIMO>]]

Xiyimelo xa nhlamuselo ya rito tshova lexi nga laha henhla xi nga hlamuseriwa hi ndlela leyi landzelaka:

Eka xiyimelo lexi, x i mfungho lowu yimelaka xiendlo xo karhi lexi hlamuseriwaka hi riendli. Xiendlo xa kona xi endliwa hi muendli kumbe nhlokomhaka ya xivulwa naswona

© University of Venda

xiendlo lexi xi vangela xiendliwa xa xivulwa ku hundzuka ku suka eka xiyimo xa xona xo sungula ku ya eka xiyimo xintshwa.

Xik. Wansati u tshova rihunyi.

Eka xivulwa lexi nga laha henhla, nhlokomhaka **wansati** leyi ku nga yona muendli wa leswi swi hlamuseriwaka hi riendli, ku nga ku tshova, yi endla leswaku xiendlo xa yona xa ku tshova xi hundzula xiyimo xa xiendliwa **rihunyi** ku suka eka xiyimo xa rona xa ntolovelo xo ka xi nga tshovekangi ku ya eka xiyimo xintshwa xo tshoveka.

4.5.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli - tshova

4.5.3.1 Ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/ inchoative alternation.)

1. (a) Yingwani u tshovile rihunyi.
   (b) Rihunyi ri tshoviwile.

Xivulwa lexi xa 1(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xi humesela erivaleni muvangeri kumbe muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli. Xivulwa lexi xi tlhela xi boxa mhaka leyi vuriwaka, hi riendli ku nga ku **tshova**, xivulwa lexi xi andlala ni nchumu lowu vuriwaka hi riendli wu humelelaka kumbe endlekaka eka wona, ku nga xiendliwa **rihunyi**. Xivulwa xa muxaka lowu xa amukeleka eka Xitsonga naswona malongolokelo ma xona ma tolovelekile swinene. Nongonoko wa xivulwa lexi hi wona lowu swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela swi landzelelaka wona. Hi ntolovelo, xivulwa xin'wana na xin'wana xa Xitsonga lexi landzeleleka malongolokelo lawa xi tala ku va xi humesela erivaleni nhlamuselo yo twala no amukeleka.

Xivulwa xa 1(b) xi vumbiwile hi xiendliwa na riendli ntsena. Xivulwa xa 1(b) xi hava nhlamuselo ya xivangelo, hileswaku, a xi paluxi muendli wa leswi vuriwaka hi riendli **tshova**. Eka xivulwa lexi xa 1(b) nhlokomhaka **Yingwani** leyi ku nga muvangeri kumbe muendli wa leswi vuriwaka hi riendli eka xivulwa xa 1(b). Xiendliwa**rihunyi** xi suka endhawini ya xona ya ntolovelo xi ya tshama eka ndhawu leyi hi ntolovelo ku kumekaka nhlokomhaka, eka ndhawu leyi eka xivulwa xa 1(a) a ku tshamile nhlokomhaka **Yingwani**. Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

rihunyixi hundzuka nhlokomhaka ya muvangeri tanihi **Yingwani** eka xivulwa xa 1(a). Hambiloko xivulwa xa 1(b) xi ri hava nhlokomhaka, xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swilo swo karhi swi nga endliwa eka **rihunyi**, ku nga ku tshoviwa. Hambi muvangeri kumbe muendli wo tshova a nga vuriwangi.

Xivulwa lexi xa 1(b) xa amukeleka eka Xitsonga hikuva muvulavuri un'wana na un'wana wa ririmi ra Xitsonga wa swi twisisa leswaku xi kona xo karhi lexi vangelaka kumbe lexi endlaka leswi vuriwaka hi riendli hambiloko xi nga boxiwangi. Hi marito man'wana, ndzi nga vula leswaku eka nhlamuselo ya xivulwa lexi xa 1(b)xivangelo kumbe muendli tshoviwa ka rihunyi xi va xi ri kona hambiloko xi nga tsariwangi. Hileswaku hi nga vula leswaku muvangeri kumbe muendli, u vumba xiphemu xa nhlamuselo ya xivulwa lexi xa 1(b).

4.5.3.2 Ncincano wa le xikarhi (middle alternation)

1. (a) Yingwani u tshovile rihunyi.
   (b) Rihunyi ri tshoveka hi ku olova.

Xivulwa lexi xa 2(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa xa 2(a) xi fana leswi heleleke ni xivulwa xa 1(a) hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Leswi swi hlamuseriweke eka xivulwa xa 1(a) swa fana na leswi swi nga hlamuseriwaka eka xivulwa xa 2(a).

Xivulwa xa 2(b) xi vumbiwile hi xiendliwa, riendli na riengeteri. Eka xivulwa xa 2(b) xiendliwa **rihunyi** xi tshamile endhawini ya nhlokomhaka. Hambiswiritano leswi a swi endli leswaku xiendliwa **rihunyi** xi hundzuka nhlokomhaka. Hambiloko xivulwa xa (b) xi ri hava nhlokomhaka kumbe muendli xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku ku na swo karhi swi nga endliwa ka **rihunyi** ku nga ku tshova hambiloko muvangeri kumbe muendli wo tshova a nga vuriwanga. Eka xivulwa xa (b) xiphemu **hi ku olova** iriengeteri ra maendlelo. Loko xiphemu lexi xo susiwa xivulwa xa (b) xi ta lahlekela hi nhlamuselo naswona a xi nga ha twali. Xivulwa lexi xi nga twala ntsena loko xo yisiwa eka xivumbeko xo leha laha xitwari i eka xitwananisi **yi** xi siviwaka hi xitwari **a**.Xivulwa lexi xi ta va **rihunyi ratshoveka** leswi swi amukelekeke eka Xitsonga.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.5.3.3 Ncincano wa xitirho /nhlokomhaka (instrument subject alternation)

3. (a) Yingwani u tshovile rihunyi hi tsolo.
   (b) Tsolo ri tshovile rihunyi.

Xivulwa lexi xa 3(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na xiphemu lexi kombisaka ntirho. Xivulwa xa 3(a) a xi fani ni swivulwa swa 1(a) na 2(a) hi tinhlamuselo ta swona. Swivulwa leswi swi hambana na xivulwa xa 3(a) hi ku eka xona ku engeteleriwile xiphemu lexi kombisaka ntirho ku nga **tsolo** leri tirhisiwaka ku tshova **rihunyi**. Leswi swi vula leswaku **tsolo** hi rona ri vangelaka **rihunyi** ku tshoveka. Handle ka **tsolo** rihunyi a ri nga ta tshoveka.

Xivulwa lexi xa 3(b) xi vumbiwile hi xitirho, riendli na xiendliwa. Eka xivulwa lexi xa (b) xitirho ku nga tsolo, xi sukile eka ndhawu leyi a xi ri eka yona eka 3(a) ku nga emakumu ka xivulwa, xi ya tshama endhawini ya nhlokomhaka. Leswi swi vula leswaku eka xivulwa lexi xa (b) xikona xin'wana lexi nga boxiwangiki, lexi vangelaka **tsolo** ku tshova **rihunyi**. Ku nga va munhu, moya kumbe swin'wana. Hambiloko swi tikomba onge **tsolo** ri hundzuke muendli kumbe muvangeri wa ku tshoveka ka rihunyi, hi ntiyisio a swi tano hikuva **tsolo** a ri swi koti hi roxe ku endla xo karhi handle ka ku susumetiwa kumbe ku tirhisiwa hi xin'wana ku tshova.

4.5.3.4 Ncincano wa vundhawu (conative alternation)

4. (a) Yingwani u tshovile rihunyi.
   (b) Yingwani u tshovile eka rihunyi.

Xivulwa lexi xa 4(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa xa 4(a) xi fana leswi heleleke na swivulwa swa 1(a) na 2(a). Hinkwaswo swivulwa leswi swi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Swivulwa leswi swa fana hi tinhlamuselo na hi malongolokelo ya marito. Hinkwaswo leswi hlamuseriweke eka swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi tano ni laha ka 4(a).

Xivulwa xa 4b

Xivulwa lexi xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa lexi nga eka vundhawu. Xivulwa lexi a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa xa muxaka lowu a xi amukeleki

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

eka ririmi ra Xitsonga. Leswi swi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuli i mhaka ya ku va xi kongomise mhaka leyi vuriwaka hi riendli eka ndhawu yo karhi leyi **tshovekeke eka rihunyi** kambe xi nga boxi ndhawu ya kona. Hi ntolovelo, loko ku nga kongomisiwi eka ndhawu yo karhi a swi fanelangi ku va ku ri ni xirhangi xa vundhawu xo tanihi **eka** eka riviti hikuva xirhangi lexi xa vundhawu xi kongomisa eka ndhawu yo karhi nkarhi hinkwawo. Xivulwa lexi kongomisaka eka ndhawu yo karhi leyi **tshovekeke eka rihunyi** xi kota ku vulavula ntsena loko xi boxa vito ra ndhawu ya laha ku **tshovekeke** tanihi le ka xikombiso lexi: **Yingwani u tshovile exikarhi ka rihunyi**. Xikombiso lexi nga laha henhla xa vulavula hikuva xi boxa ndhawu yo karhi eka **rihunyi leri ri tshovekeke** ku nga **exikarhi**. Hileswaku, ku va nhlamuselo ya riendli **tshovekile** yi kongomisa eka ndhawu yo karhi ya riviti **rihunyi**, ku nga ri eka riviti hi roxe, swi endla leswaku xivulwa lexi xi twala.

4.5.3.5 Ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation)

5. (a) Yingwani u tshovile rihunyi ensinyeni.
   (b) Yingwani u tshovile rihunyi ra nsinya.

Xivulwa lexi xa 5(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti ra vundhawu. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku ku na xiphemu xo karhi xa **rihunyi** lexi tshovekeke ku nga ensinyeni. Miri wa rihunyi wa ha tshamisekile, ko va nsinya ntsena wu nga tshoviwa. Malongolokelo ya marito eka xivulwa lexi ma tolovelekile. Leswi swi endla leswaku xivulwa lexi xi amukeleka eka mani na mani loyi a nga muvulavuri wa Xitsonga. Xivulwa xa 5(a) xa vulavula hikuva nandzelelano wa xona wu landzelerile malongolokelo ya ntolovelo ya swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela. Ku engeteleriwa ka xiphemu xa riviti ra vundhawu eka xivulwa lexi swi endla leswaku mhaka leyi yi vuriwaka hi riendli, ku nga ku tshova, yi kombisa leswaku yi humelela kwihi eka xiphemu xa rihunyi. Hileswaku, ensinyeni wa rihunyi. Xivulwa lexi xi kongomisa ngopfu mhaka ya ku tshoveka ka rihunyi ku nga ri eka xiphemu xarihunyi.Ko va leswaku laha ku nga tshoveka eka rona hi le ka ndhawu yo karhi ku nga ensinyeni wa rihunyi.

Xivulwa lexi xa (b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa lexi xi twala kahle xi tlhela xi twisiseka. Yingwani a nga tshovangi kun'wani na kun'wani eka rihunyi, kambe ensinyeni wa rona. Xivulwa lexi xi boxa leswaku u lo tshova

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ensinyeni wa rihunyi ntsena. Nandzelelo wa marito i wa ntolovelo eka Xitsonga. Eka xivulwa lexi xa 5(b) ku vuriwa leswaku a nga tshovangi hinkwaro u lo tshova xiphemu xo karhi ku nga ensinyeni ntsena. Swi vula leswaku rihunyi ri nga ha tirha ntirho wa rona, kambe wo fanela ku ri xiya kahle hikuva ri tshovekile.

Eka xivulwa xa 5(b) riviti ra vundhawu leri a ri ri emakumu eka xivulwa xa 5(a) ri hundzuka rivitinene leri tshamaka endhawini ya xiendliwa laha eka 5(a) ku nga rihunyi. ra suka endhawini ya xiendliwa ri ya emakumu ka xivulwa laha xi tirhaka tanihi rifuwi ra tihunyi. Eka xivulwa xa 5(b) xivulwa xi kongomisaka ngopfu eka xona i nsinya wa rihunyi ku nga ri rihunyi hi roxe. Nandzelelo wamarito eka xivulwa xa 5(b) na wona i wa xivumbeko xa ntolovelo eka Xitsonga lowu nga na nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Leswi hi swona swi endlaka leswaku xivulwa lexi xi amukeleka no twala eka mani na mani loyi a nga muvulavuri wa Xitsonga.

4.5.3.6 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation)

6. (a) Yingwani u tshovile rihunyi.
* (b) Yingwani u tshovile.

Xivulwa lexi xa 6(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa xa 6(a) xi fana leswi heleleke na xivulwa xa 1(a), 2(a) na 4(a). Swivulwa leswi swi fana hi tinhlamuselo ta swona, swi tlhela swi fana na hi malongolokelo ya swona ya marito. Swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga. Swivulwa leswi hinkwaswo swi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa.

Xivulwa lexi xa 6(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka na riendli ntsena. Xivulwa xa 6(b) a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi hlamuseli leswi **Yingwani** tanihi nhlokomhaka a tshoviseke swona rihunyi. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku loko nhlokomhaka na riendli swi ri kona ku ri hava xiendliwa xivulwa xexo a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi amukeleki ku ya hi malongolokelo ya marito eka Xitsonga hikuva a xi humeseli mhaka erivaleni.

4.5.3.7 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation)

7. (a) Yingwani u tshovile xitulu nenge.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(b) Yingwani u tshovile nenge eka xitulu.

Xivulwa lexi xa 7(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti. Nhlamuselo ya xivulwa ya phewa. Ya phewa hikuva a yi tolovelekangi. Nhlamuselo leyi yi lava ku langutiwa hi vukheta. Loko hi ku a yi tolovelekangi hileswaku riendli **tshova** eka nhlamuselo leyi nga eka xivulwa xa 7(a) ri tirhile na swiendliwa swimbirhi. Maendlelo lawa ya pfumeleleka eka maendli mantsongo swinene. Nhlamuselo leyi ya vulavula yo ka yi nga tolovelekangi.

Eka xivulwa xa 7(b) nhlamuselo ya xivulwa lexi ya vulavula hikuva yi kongomisa xiphemu lexi tshoveke eka xitulu.

4.6 Riendli -cakanyetela

4.6.1 Nhlamuselo

Ku cakanyetela i ku tsemelela xilo hi ku vuyelela hi ku tirhisa nchumu wo kariha wo tanihi xihloka kumbe banga ku fikela loko xivumbeko xa nchumu lowu tsemeleriwaka xi nga ha tikombi kahle.

4.6.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -cakanyetela

[[x XIENDLO] VANGELA [y HUNDZUKA <MBUY-XIYIMO>]]

Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli cakanyetela xi nga hlamuseriwa hi ndlela leyi landzelaka laha hansi:

x leyi nga endzeni ka swiangi swimbirhi swa xikwere yi yimela xiendlo lexi endliwaka hi muvangeri kumbe nhlokomhaka ya xivulwa. Xiendlo lexi endliwaka hi muvangeri xi vangela xiendliwa xa xivulwa ku cinca ku suka eka xiyimo xa xona xo sungula ku ya eka xiyimo xintshwa.

Xik. Wanuna u cakanyetela nhlarhu.

Nhlokomhaka ya xivulwa lexi nga laha henhla, ku nga **wanuna**, yi endla mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku cakanyetela. Xiendlo lexi xa ku cakanyetela xi endla

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leswaku xiyimo xa xiendliwa **nhlarhu** xo ka xi nga cakanyeteriwangi xi hundzuka ku ya eka xintshwa xo cakanyeteriwa.

4.6.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli - cakanyetelaa

4.6.3.1 Ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/ inchoative alternation)

1. (a) Vafana va cakanyeterile mujejeje.
   (b) Mujejeje wu cakanyeteriwile.

Xivulwa lexi xa 1(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xi humesela erivaleni muvangeri kumbe muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli. Xivulwa lexi xi tlhlela xi boxa mhaka leyi vuriwaka hi riendli ku nga ku **cakanyetela**. Xivulwa xi andlala ni nchumu lowu vuriwaka hi riendli yi humeleleka kumbe endlekaka eka wona, ku nga **mujejeje**. Xivulwa xa muxaka lowu xa amukeleka eka Xitsonga naswona malongolokelo ma xona ma tolovelekile swinene. Nongonoko wa xivulwa lexi hi wona lowu swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela swi landzelelaka wona. Hi ntolovelo xivulwa xin'wana na xin'wana xa Xitsonga lexi landzelelaka malongolokelo lawa xi tala ku va xi humesela erivaleni nhlamuselo yo twala no amukeleka.

Xivulwa xa 1(b) xi vumbiwile hi xiendliwa na riendli ntsena. Xivulwa xa 1(b) xi hava nhlamuselo ya xivangelo, hileswaku a xi paluxi muendli wa leswi vuriwaka hi riendli **cakanyetela**. Eka xivulwa lexi xa 1(b) nhlokomhaka **vafana** leyi ku nga muvangeri kumbe muendli wa leswi vuriwaka hi riendli eka xivulwa xa 1(a) a yi kona eka xivulwa xa 1(b). Lexi nga humelela eka xivulwa xa 1(b) i ku va xiendliwa **mujejeje** xi suka endhawini ya xona ya ntolovelo xi ya tshama eka ndhawu leyi hi ntolovelo ku kumekaka nhlokomhaka. Eka ndhawu leyi eka xivulwa xa 1(a) a ku tshamile nhlokomhaka vafana. Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa **mujejeje** xi hundzuka nhlokomhaka ya muvangeri tanahi **vafana** eka xivulwa xa 1(a). Hambiloko xivulwa xa 1(b) xi ri hava nhlokomhaka, xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku, ku na swilo swo karhi swi nga endliwa eka **mujejeje** ku nga ku cakanyeteriwa. Hambi muvangeri kumbe muendli wo cakanyetela a nga vuriwanga.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi marito man'wana ndzi nga vula leswaku eka nhlamuselo ya xivulwa lexi xa 1(b), muvangeri kumbe muendli wa ku cakanyetela ka **mujejeje**u va a ri kona hambiloko a nga tsariwanga. Hileswaku hi nga vula leswaku muvangeri kumbe muendli u vumba xiphemu xa nhlamuselo ya xivulwa lexi xa 1(b).

4.6.3.2 Ncincano wa le xikarhi (middle alternation)

2. (a) Vafana va cakanyetela mujejeje.
   (b) Mujejeje wu cakanyeteleka hi ku olova.

Xivulwa lexi xa 2(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa xa 2(a) xi fana leswi heleleke ni xivulwa xa 1(a) hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Leswi swi hlamuseriweke eka xivulwa xa 1(a) swa fana na leswi swi nga hlamuseriwaka eka xivulwa xa 2(a).

Xivulwa xa 2(b) xi vumbiwile hi xiendliwa, riendli na riengeteri. Eka xivulwa xa 2(b) xiendliwa **mujejeje** xi tshamile endhawini ya nhlokomhaka. Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xivumbiwa **mujejeje** xi hundzuka nhlokomhaka.Hambiloko xivulwa xa 2(b) xi ri hava nhlokomhaka kumbe muendli xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku kuna swilo swo karhi swi nga endliwa eka **mujejeje** ku nga ku cakanyetela hambiloko muvangeri kumbe muendli wo cakanyetela a nga vuriwanga. Eka xivulwa xa 2(b) xiphemu **hi ku olova** i riengeteri ra maendlelo. Loko xiphemu lexi xo susiwa xivulwa xa 2(b) xi ta lahlekela hi nhlamuselo naswona a xi nga ha twali. Xivulwa lexi xi nga twala ntsena loko xo yisiwa eka xivumbeko xo leha laha xitwari i eka xitwananisi **yi** xi siviwaka hi xitwari **a**. Xivulwa lexi xi tava **mujejeje wa cakanyeteleka.**

4.6.3.3 Ncincano wa xitirho / nhlokomhaka (instrument subject alternation)

3. (a) Vafana va cakanyeterile mujejeje hi nsimbhi.
   (b) Nsimbhi yi cakanyeterile mujejeje.

Xivulwa lexi xa 3(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na xiphemu lexi kombisaka yintirho. Xivulwa xa 3(a) xi fana ni swivulwa swa 1(a) na 2(a) hi tinhlamuselo ta swona. Swivulwa leswi swa 1(a) na 2(a) swi hambana na xivulwa xa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3(a) hi ku eka xona ku engeteleriwile xiphemu lexi kombisaka ntirho ku nga **nsimbhi** leyi tirhisiwaka ku cakanyetela **mujejeje**. Leswi swi vula leswaku nsimbhi hi yona yi vangelaka **mujejeje** ku cakanyeteriwa. Handle ka **nsimbhi mujejeje** a wu nga ta cakanyeteleka.

Xivulwa lexi xa 3(b) xi vumbiwile hi xitirho, riendli na xiendliwa. Eka xivulwa lexi xa (b) xitirho ku nga **nsimbhi** xi sukile eka ndhawu leyi a xi ri eka yona eka 3(a) ku nga emakumu ka xivulwa, xi ya tshama endhawini ya nhlokomhaka. Leswi swi vula leswaku eka xivulwa lexi xa 3(b) xi kona xin'wana lexi nga boxiwangiki lexi vangelaka **nsimbhi** ku cakanyetela **mujejeje**. Ku nga va munhu kumbe swin'wana hambiloko swi tikomba onge **nsimbhi** yi hundzukile muendli kumbe muvangeri wa ku cakanyeteleka ka **mujejeje**, hi ntiyiso a swi tano hikuva nsimbhi a yi swi koti yona hi yoxe ku endla xo karhi handle ka ku susumetiwa kumbe ku tiirhisiwa hi xin'wana ku cakanyetela.

4.6.3.4 Ncincano wa vundhawu (conative alternation)

4. (a) Vafana va cakanyeterile mujejeje.
* (b) Vafana va cakanyeterile eka mujejeje.

Xivulwa xa 4(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 4(a) xi fana leswi heleleke na swivulwa swa 1(a) na 2(a) hi tinhlamuselo. Swivulwa leswi swi fana na hi malongolokelo ya swona ya marito. Hinkwaswo leswi hlamuseriweke eka swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi tano ni hala ka 4(a).

Xivulwa xa 4b

Xivulwa lexi xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa lexi nga eka vundhawu. Xivulwa lexi a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa xa muxaka lowu a xi amukeleki eka ririmi ra Xitsonga. Leswi swi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuli i mhaka ya ku va xi kongomise mhaka leyi vuriwaka hi riendli eka ndhawu yo karhi leyi **cakanyeteriweke eka mujejeje** kambe xi nga boxi ndhawu ya kona. Hi ntolovelo, loko ku nga kongomisiwi eka ndhawu yo karhi a swi fanelangi ku va ku ri ni xirhangi xa vundhawu xo tanihi **eka** eka riviti hikuva xirhangi lexi xa vundhawu xi kongomisa eka ndhawu yo karhi nkarhi hinkwawo. Xivulwa lexi kongomisaka eka ndhawu yo karhi leyi **cakanyeteriweke eka mujejeje** xi kota ku vulavula ntsena loko xi boxa vito ra

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ndhawu ya laha ku **cakanyetelekeke** tanihi le ka xikombiso lexi: **Vafana va cakanyeterike eka nsinya wa mujejeje**. Xikombiso lexi nga laha henhla xa vulavula hikuva xi boxa ndhawu yo karhi eka **mujejeje lowu wu cakanyeteriweke** ku nga **ensinyeni**. Hileswaku, ku va nhlamuselo ya riendli **cakanyeterile** yi kongomisa eka ndhawu yo karhi ya riviti **mujejeje**, ku nga ri eka riviti hi roxe, swi endla leswaku xivulwa lexi xi twala.

4.6.3.5 Ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation)

5. (a) Vafana va cakanyeterile wansati evokweni.
   (b) Vafana va cakanyeterile voko ra wansati.

Xivulwa lexi xa 5(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti ra vundhawu. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku ku na xiphemu xo karhi xa wansati lexi cakanyeteriweke ku nga voko.Miri wa wansati hi woxe wa ha tshamisekile ko va voko ntsena ri nga cakanyeteleka. Malongolokelo ya marito eka xivulwa lexi ma tolovelekile. Leswi swi endla leswaku xivulwa lexi xi amukeleka eka mani na mani loyi a nga muvulavuri wa Xitsonga. Xivulwa xa 5(a) xa vulavula hikuva nandzelelo wa xona wa marito wu landzelerile malongolokelo ya ntolovelo ya swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela. Ku engeteriwa ka xiphemu xa rivti ra vundhawu eka xivulwa lexi swi endla leswaku mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku cakanyetela yi tikomba leswaku yi humelela kwihi eka xiphemu xa wansati. Hileswaku evokweni. Xivulwa lexi xi kongomisa ngopfu mhaka ya ku cakanyeteleka ka wansati ku nga ri eka tlhelo ra yena, ko va leswaku laha ku nga cakanyeteleka eka rona hi leka ndhawu yo karhi, ku nga evokweni.

Xivulwa lexi xa 5(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, rivti na xiendliwa. Xivulwa lexi xi twala kahle xi tlhela xi twisiseka. Vafana a va cakanyetelangi kun'wana na kun'wana eka wansati, kambe eka voko ra yena. Xivulwa lexi xi boxa leswaku va lo cakanyetela voko ra wansati ntsena. Nandzelelo wa marito i wa ntolovelo eka Xitsonga.

Eka xivulwa lexi xa 5(b) ku vuriwa leswaku a va cakanyetelangi hinkwaro va lo cakanyetela xiphemu xo karhi ku nga voko ntsena. Swi vula leswaku wansati a nga ha tirha ntirho wa yena, kambe vo fanele van'wi khoma kahle hikuva u vavisekile.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka xivulwa lexi xa 5(b) riviti ra vundhawu leri a ri ri emakumu eka xivulwa xa 5(a) ri hundzuke rivitinene leri tshamaka endhawini ya xiendliwa. Xiphemu lexi a xi ri xiendliwa eka 5(a) ku nga **wansati** xa suka endhawini ya xiendliwa xi ya emakumu ka xivulwa laha se xi tirhaka tanihi rifuwi ra wansati. Eka xivulwa lexi xa 5(b) leswi xivulwa xi kongomisaka ngopfu eka xona i voko ra wansati, ku nga ri wansati hi yexe. Nandzelelano wa xivulwa xa 5(b) na wona i wa xivumbeko xo toloveleka eka Xitsonga, lowu nga na nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Leswi hi swona swi endlaka leswaku xivulwa xi amukeleka no twala eka mani na mani.

4.6.3.6 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object)

6. (a) Vafana va cakanyeterile mujeje.
* (b) Vafana va cakanyeterile.

Xivulwa lexi xa 6(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 6(a) xi fana leswi heleleke na swivulwa swa 1(a), 2(a) 4(a). Swivulwa leswi swa fana swinene na hi malongolokelo ya swona ya marito na hi tinhlamuselo. Swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga.

Xivulwa xa 6(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka na riendli ntsena. Xivulwa lexi xa 6(b) a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi hlamuseli leswi vafana tanihi nhlokomhaka va cakanyetelaka swona. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku loko nhlokomhaka na riendli loko swi ri kona ku ri hava xiendliwa xivulwa xexo a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi amukeleki ku ya hi malongolokelo ya marito eka Xitsonga hikuva a xi humeseli mhaka erivaleni.

4.6.3.7 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation)

7. (a) Vafana va cakanyeterile wansati nhloko.
(b) Vafana va cakanyeterile voko eka wansati.

Xivulwa lexi xa 7(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti. Nhlamuselo ya xivulwa ya phewa.Ya phewa hikuva a yi tolovelekangi. Nhlamuselo leyi yi lava ku langutiwa hi vukheta. Loko hiku a yi tolovelekangi hileswaku riendli **cakanyetela** eka nhlamuselo leyi nga eka xivulwa xa 7(a) ri tirhe na swiendliwa swimbirhi. Maendlelo lawa ya pfumela eka maendli mantsongo swinene. Nhlamuselo leyi ya vulavula kambe a yi tolovelekangi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xivulwa xa 7(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa xa 7(b) xa twala hikuva xi kongomisa eka ndhawu yo karhi leyi nga cakanyeteleka ku nga **voko.** Wansati a nga ha tirha ntirho wa yena, ko va voko ntsena ri nga cakanyeteleka. Nhlamuselo ya xivulwa lexi ya vulavula hikuva yi kongomisa xiphemu lexi cakanyeteriwaka eka wansati.

4.7 Riendli -phema

4.7.1 Nhlamuselo

Ku phema i ku tirhisa tintiho ku tshova no susa xiphemu xa swakudya swo tanihi vuswa, tihove, tshopi ni swin'wana.

4.7.2 Xiyimelo xa nhlamuselo ya riendli -phemaa

[[x XIENDLO] VANGELA [y HUNDZUKA <MBUY-XIYIMO>]]

Xiyimelo xa nhlamuselo lexi andlariweke laha henhla xi nga hlamuseriwa hi ndlela leyi landzelaka:

Eka xiyimelo lexi, mfungho wa**x**wu yimela xiendlo xo karhi lexi endliwaka hi muendli kumbe nhlokomhaka ya xivulwa eka xiendliwa. Xiendlo lexi endliwaka hi nhlokomhaka xi endla leswaku xiendliwa xi hundzuka ku suka eka xiyimo xa xona xa khale ku ya eka xiyimo lexintshwa.

Xik. Wanuna u phema xinkwa.

Leswi xivulwa lexi nga laha henhla xi hlamuselaka swona hileswaku nhlokomhaka **wanuna** yi endla xiendlo lexi vuriwaka hi riendli xo **phema**. Xiendlo lexi xo **phema** xi endla leswaku xiendliwa **xinkwa**, ku nga xona xi khumbekaka hi xiendlo lexi vuriwaka hi nhlokomhaka, xi hundzuka ku suka eka xiyimo xa xona xo ka xi nga phemiwangi ku ya eka xiyimo xintshwa xo phemiwa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.7.3 Micincano ya swiphemu swa swivulwa laha ku tirheke riendli - phema

4.7.3.1 Ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/ incoative alternation)

1. (a) Mamayila u phemile vuswa.
   (b) Vuswa byi phemiwile.

Xivulwa lexi xa 1(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xi humesela erivaleni muvangeri kumbe muendli wa mhaka leyi vuriwaka hi riendli. Xivulwa lexi xi tlhela xi boxa mhaka leyi vuriwaka hi riendli ku nga ku **phema.** Xivulwa lexi xi andlala ni nchumu lowu mhaka leyi vuriwaka yi humelelaka kumbe endlekaka eka wona, ku nga xiendliwa **vuswa**. Xivulwa xa muxaka lowu xa amukeleka eka Xitsonga naswona malongolokelo ma xona ma tolovelekile swinene. Nongonoko wa xivulwa lexi hi wona lowu swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela swi landzelelaka wona. Hi ntolovelo xivulwa xin'wana na xin'wana xa Xitsonga lexi landzelelaka malongolokelo lama xi tala ku va xi humesela erivaleni nhlamuselo yo twala no amukeleka.

Xivulwa lexi xa 1(b) xi vumbiwile hi xiendliwa na riendli ntsena. Xivulwa lexi xa 1(b) xi hava nhlamuselo ya xivangelo. Hileswaku a xi paluxi muendli wa leswi vuriwaka hi riendli **phema**. Eka xivulwa xa 1(b) nhlokomhaka **Mamayila** leyi ku nga muvangeri kumbe muendli wa leswi vuriwaka hi riendli eka xivulwa xa 1(a) a yi kona eka xivulwa xa 1(b). Lexi nga humelela eka xivulwa xa 1(b) i ku va xiendliwa **vuswa** xi suka endhawini ya xona ya ntolovelo xi ya tshama laha hi ntolovelo ku kumekaka nhlokomhaka. Eka ndhawu leyi eka xivulwa xa 1(a) ku tshamile nhlokomhaka **Mamayila**. Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa **vuswa** xi hundzuka nhlokomhaka ya muvangeri tanihi **Mamayila** eka xivulwa xa 1(a). Hambiloko xivulwa xa 1(b) xi ri hava nhlokomhaka, xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swilo swo karhi swi nga endliwa eka **vuswa** ku nga ku phema hambi muvangeri kumbe muendli wo phema a nga vuriwanga.

© University of Venda

Hi marito man'wana, ndzi nga vula leswaku eka nhlamuselo ya xivulwa xa 1(b) muvangeri kumbe muendli wa ku phema ka vuswa u va a ri kona hambiloko a nga tsariwangi. Hileswaku hi nga vula leswaku muvangeri kumbe muendli u vumba xiphemu xa nhamuselo ya xivulwa lexi xa 1(b).

4.7.3.2 Ncincano wa le xikarhi (middle alternation.)

2. (a) Mamayila u phemile vuswa.
   (b) Vuswa byi phemeka hi ku olova.

Xivulwa lexi xa 2(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa lexi xa 2(a) xi fana leswi heleleke ni xivulwa xa 1(a) hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Hinkwaswo swivulwa leswi swi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Leswi swi hlamuseriwaka eka xivulwa xa 1(a) swa fana na leswi hlamuseriwaka eka xivulwa xa 2(a).

Xivulwa xa(b) xi vumbiwile hi xiendliwa, riendli na riengeteri. Eka xivulwa xa (b) xiendliwa **vuswa** xi tshamile endhawini ya nhlokomhaka. Hambiswiritano, leswi a swi endli leswaku xiendliwa **vuswa** xi hundzuka nhlokomhaka. Hambiloko xivulwa xa (b) xi ri hava nhlokomhaka kumbe muendli xi va xa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga. Swa twisiseka leswaku xivulwa lexi xi vula leswaku ku na swilo swo karhi swi nga endliwa eka **vuswa** ku nga ku phema hambiloko muvangeri kumbe muendli wo phema a nga vuriwanga. Eka xivulwa xa (b) xiphemu **hi ku olova** i riengeteri ra maendlelo. Loko xiphemu lexi xo susiwa xivulwa xa (b) xi ta lahlekela hi nhlamuselo naswona a xi nga ha twali. Xivulwa lexi xi nga twala ntsena loko xo yisiwa eka xivumbeko xo leha laha xitwari i eka xitwananisi **yi** xi siviwaka hi xitwari **a.** Xivulwa lexi xi ta va **vuswa bya phemeka**. Leswi swa amukeleka eka Xitsonga.

4.7.3.3 Ncincano wa xitrho/nhlokomhaka (instrumental subject alternation)

3. (a) Mamayila u phemile vuswa hi voko.
   (b) Voko ri phemile vuswa.

Xivulwa lexi xa 3(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na xiphemu lexi kombisaka xitirho. Xivulwa xa 3(a) xi fana na swivulwa swa 1(a) na 2(a) hi tinhlamuselo ta swona. Swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi hambana na xivulwa xa 3(a)

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hikuva eka xivulwa xa 3(a) ku engeteleriwile xitirho ku nga **voko** lexi tirhisiwaka ku phema vuswa. Leswi swi vula leswaku **voko** hi rona ri vangelaka vuswa ku phemeka. Handle ka **voko** vuswa a byi nga ta phemeka.

Xivulwa lexi xa (b) xi vumbiwile hi xitirho, riendli na xiendliwa. Eka xivulwa xa (b) xitirho ku nga **voko** xi sukile eka ndhawu leyi a xi ri eka yona eka 3(a) ku nga emakumu ka xivulwa, xi ya tshama endhawini ya nhlokomhaka. Leswi swi vula leswaku eka xivulwa lexi xa (b) xi kona xin'wana lexi nga boxiwangiki lexi vangelaka **voko** ku phema vuswa, ku nga va munhu, moya kumbe swin'wana. Hambiloko swi tikomba onge **voko** ri hundzukile muendli kumbe muvangeri wa ku phemeka ka vuswa, hi ntiyiso a swi tano hikuva voko a ri swi koti hi roxe ku endla xo karhi handle ka ku susumetiwa kumbe ku tirhisiwa hi xin'wana ku phema.

4.7.3.4 Ncincano wa vundhawu (conative alternation)

4. (a) Mamayila u phemile vuswa.
* (b) Mamayila u phemile eka vuswa.

Xivulwa lexi xa 4(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa xa 4(a) xi fana leswi heleleke na swivulwa swa 1(a) na 2(a). Swivulwa leswi swa fana hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Swivulwa leswi hinkwaswo swi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa.

Xivulwa xa 4b

Xivulwa lexi xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa lexi nga eka vundhawu. Xivulwa lexi a xi twali naswona a xi vulavuli. Xivulwa xa muxaka lowu a xi amukeleki eka ririmi ra Xitsonga. Leswi swi endlaka leswaku xivulwa lexi xi nga vulavuli i mhaka ya ku va xi kongomise mhaka leyi vuriwaka hi riendli eka ndhawu yo karhi leyi **phemekeke eka vuswa** kambe xi nga boxi ndhawu ya kona. Hi ntolovelo, loko ku nga kongomisiwi eka ndhawu yo karhi a swi fanelangi ku va ku ri ni xirhangi xa vundhawu xo tanihi **eka** eka riviti hikuva xirhangi lexi xa vundhawu xi kongomisa eka ndhawu yo karhi nkarhi hinkwawo. Xivulwa lexi kongomisaka eka ndhawu yo karhi leyi **phemekeke eka vuswa** xi kota ku vulavula ntsena loko xi boxa vito ra ndhawu ya laha ku **phemekeke** tanihi le ka xikombiso lexi: **Mamayila u phemile eka ximarha**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xa vuswa. Xikombiso lexi nga laha henhla xa vulavula hikuva xi boxa ndhawu yo karhi eka **vuswa lebyi phemekeke** ku nga **eximarheni**. Hileswaku, ku va nhlamuselo ya riendli **phemile** yi kongomisa eka ndhawu yo karhi ya riviti **vuswa**, ku nga ri eka riviti hi roxe, swi endla leswaku xivulwa lexi xi twala.

4.7.3.5 Ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation.)

5. (a) Mamayila u phemile vuswa endyelweni.
   (b) Mamayila u phemile vuswa bya ndyelo.

Xivulwa lexi xa 5(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti ra vundhawu. Xivulwa lexi xa 5(a) xi kombisa leswaku ku na xiphemu xo karhi xa vuswa lexi nga phemeka. Miri wa vuswa wa ha tshamisekile ko va xiketlu ntsena xi nga phemeka. Malongolokelo ya marito eka xivulwa ma tolovelekile. Leswi swi endla leswaku xivulwa lexi xi amukeleka eka mani na mani loyi a nga muvulavuri wa Xitsonga. Xivulwa xa 5(a) xa vulavula hikuva nandzelelo wa xona wu landzelerile malongolokelo ya ntolovelo ya swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela. Ku engeteriwa ka xiphemu xa riviti ra vundhawu eka xivulwa lexi swi endla leswaku mhaka leyi vuriwaka hi riendli, ku nga ku **phema** yi tikomba leswaku yi humelela kwihi eka xiphemu xa vuswa. Xivulwa lexi xi kongomisa ngopfu mhaka ya ku phemeka ka vuswa ku nga eka ndyelo ya byona. Ko va leswaku laha ku nga phemeka eka vuswa hi le ka ndhawu yo karhi, ku nga endyelweni.

Xivulwa lexi xa5(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa lexi xa twala kahle xi tlhela xi twisiseka. Mamayila a nga phemangi kun'wana na kun'wana kambe eka ndyelo ya byona. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku va lo phema ndyelo wa vuswa ntsena. Nandzelelo wa marito i wa ntolovelo eka Xitsonga. Eka xivulwa lexi xa 5(b) ku vuriwa leswaku a nga phemangi vuswa hinkwabyo u lo phema xiphemu xo karhi xa vuswa ntsena. Eka xivulwa xa 5(b) riviti ra vundhawu leri a ri ri emakumu eka xivulwa xa 5(a) ku nga endyelweni xa suka endhawini ya xiendliwa. Xi ya emakumu ka xivulwa laha se xi tirhaka tanihi rifuwi ra vuswa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.7.3.6 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object)

6. (a) Mamayila u phemile vuswa.
* (b) Mamayila u phemile.

Xivulwa lexi xa 6(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Xivulwa xa 6(a) xi fana leswi hetisekeke na swivulwa swa 1(a), 2(a) na 4(a). Swivulwa leswi swa fana na hi malongolokelo ya swona ya marito. Swivulwa leswi swi fana na hi tinhlamuselo ta swona. Swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga.

Xivulwa xa 6(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka na riendli ntsena. Xivulwa lexi xa 6(b) a xi twali na swona a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi hlamuseli hilaha Mamayila tanihi nhlokomhaka a phemeke vuswa hakona. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku loko nhlokomhaka na riendli loko swi ri kona, ku ri hava xiendliwa xivulwa xexo a xi vulavuli. Xivulwa lexi a xi amukeleki ku ya hi malongolokelo ya marito eka Xitsonga hikuva a xi humeseli mhaka erivaleni.

4.7.3.7 Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation)

7. (a) Mamayila u phemile vuswa ndyelo.
(b) Mamayila u phemile vuswa eka ndyelo.

Xivulwa lexi xa 7(a) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti. Nhlamuselo ya **xivulwa ya phewa**. Ya phewa hikuva a yi tolovelekangi. Nhlamuselo yi lava ku langutiwa kahle na hi vukheta. Loko hi ku a yi tolovelekangi hileswaku riendli **phema** eka nhlamuselo ya xivulwa xa 7(a) ri tirhe tanihi swiendliwa swimbirhi. Maendlelo lawa ya pfumela eka maendli mantsongo swinene. **Nhlamuselo leyi ya vulavula kambe a yi tolovelekangi**.

Xivulwa xa 7(b) xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riviti na xiendliwa. Xivulwa xa 7(b) xa twala hikuva xi kongomisa eka ndhawu yo karhi leyi nga phemeka ku nga **ndyelo**. Hileswaku **Mamayila** a nga phemangi vuswa hinkwabyo kambe **u phemile xiphemu xo karhi, ku nga ndyelo**. Nhlamuselo ya xivulwa lexi ya vulavula hikuva yi kongomisa xiphemu lexi phemekeke eka ndyelo.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.8 Nkatsakanyo

	Handzula	Phyandla	Tsema	Tshovek	Cakanyet	Phema
1. Ncincano wa xivangelo/pfumala xivangelo	ina	ina	ina	ina	ina	ina
2. Ncincano wa le xikarhi	ina	ina	ina	ina	ina	ina
3. Ncincano wa xirho/nhlokomhaka	ina	ina	ina	ina	ina	ina
4. Ncincano wa vundhawu	ee	ee	ee	ee	ee	ee
5. Ncincano wa ntlhandluko	ina	ina	ina	ina	ina	ina
6. Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwanga	ee	ee	ee	ee	ee	ee
7. Ncincano wa swiendliwa swimbirhi	ina	ina	ina	ina	ina	ina

Nhlamuselo ya leswi humelelaka eka riendli rin'wana na rin'wana mayelana ni micincano ya nkombo ya swiphemu swa swivulwa leyi andlariweke eka tafula leri nga laha henhla:

Riendli handzula

Loko hi xiya riendli **handzula** hi ku ri pimanisa ni micincano ya nkombo leyi nga laha henhla hi kuma leswaku malongolokelo ya swiphemu eka maendli ya ntlhanu ya amukeleka. Micincano ya kona hi leyi landzelaka: ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation), ncincano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (Instrument subject alternation), ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri(body-part possessor ascension alternation), na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation). Ko va na micincano mimbirhi ntsena leyi malongolokelo ya wona ma nga amukelekiki, ku nga ncincano wa vundhawu na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation). Lexi humelelaka hileswaku loko swiphemu swa swivulwa swi longoloxiwa hi ku landza malongolokelo ya micincano leyi xivulwa xi humesela nhlamuselo yo ka yi nga twali.

Riendli phyandlasa

Loko hi xopaxopa riendli **phyandlasa** hi ku ri fananisa ni micincano ya nkombo leyi nga laha henhla hi kuma leswaku malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa eka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

maendli ya ntlhanu ma twala no amukeleka.Micincanoya kona hi leyi landzelaka: Micincano ya kona hi leyi landzelaka: ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation), ncincano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (Instrument subject alternation), ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri(body-part possessor ascension alternation), na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi(dative alternation). Eka micincano leyi ko va micincano mimbirhi, wa vundhawu na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation) lexi minandzelelano ya yona yo ka yi nga tolovelekangi.

Riendli tsema

Riendli **tsema** loko hi ri fananisani ni micincano ya nkombo leyi nga laha henhla hi kuma leswaku malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa eka maendli ya ntlhanu ya amukeleka. Micincano ya kona hi leyi landzelaka: ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation), ncincano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (Instrument subject alternation), ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri(body-part possessor ascension alternation), na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi(dative alternation). Micincano ya xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi ni ncincano wa vundhawu (conative alternation) hi yona yi ri yoxe leyi swiphemu swa swivulwa swo ka swi nga landzeleli nandzelelano wa malongolokelo ya swivulwa swa Xitsonga. Hileswaku swivulwa a swi amukeleki eka ririmi ra Xitsonga.

Riendli tshoveka

Loko hi xopaxopa riendli **tshoveka** hi ku ri pimanyisa ni micincano ya nkombo leyi nga laha henhla hi kuma leswaku malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa eka maendli ya ntlhanu ma twala no amukeleka. Micincano ya kona hi leyi landzelaka: ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation), ncincano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (Instrument subject alternation), ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri(body-part possessor ascension alternation), na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi(dative alternation). Eka micincano leyi ko va ncincano wa vundhawu

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

(conative alternation) na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation) leyi nandzelelano wa yona wa malongolokelo ya marito yo ka yi nga landzelelangi malongolokelo ya ntolovelo ya swivulwa swa Xitsonga.

Riendli cakanyetela

Riendli **cakanyetela** loko hi ri fananisa ni micincano ya nkombo leyi nga xopaxopiwa laha henhla hi kuma leswaku malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa eka maendli ya ntlhanu ya amukeleka. Micincano ya kona hi leyi landzelaka: ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation), ncicano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (Instrument subject alternation), ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri(body-part possessor ascension alternation), na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi(dative alternation). Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation). Hi yona yi ri yoxe leyi swiphemu swa swivulwa swo ka swi nga landzeleli nandzelelano wa malongolokelo ya swivulwa swa Xitsonga. Hileswaku swivulwa sweswo a swi twali naswona a xi amukeleki eka ririmi ra Xitsonga.

Riendli phema

Loko hi xiya riendli **phema** hi ku ri pimapima na micincano ya nkombo leyi andlariweke eka tafula leri nga laha henhla hi kuma leswaku malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa eka maendli ya ntlhanu yi tolovelekile swinene. n ya kona hi leyi landzelaka: ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation), ncicano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (Instrument subject alternation), ncicano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri(body-part possessor ascension alternation), na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi(dative alternation). Ncincano wa vundhawu (conative alteration) na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unsuspecified object alternation). Hi yona yi ri yoxe leyi malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa swoka swi nga amukeleki eka Xitsonga hikuva a yi humeseli mhaka erivaleni.

© University of Venda

Nhlamuselo ya leswi humelelaka eka ncincano wun'wana na wun'wana wa micincano ya nkombo leyi nga eka tafula mayelana ni maendli ya ntlhanu lama na wona ma nga andlariwa eka tafula leri nga laha henhla:

Ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation)

Ncicano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation) loko wu xopaxopiwa hi kuma leswaku ncincano wa muxaka lowu wu tolovelekile swinene no amukelekaeka Xitsonga. Eka maendli hinkwawo ya tsevu lama nga eka tafula hi kuma leswaku nandzelelano wa swiphemu swa swivulwa leswi tirheke ni maendli hinkwaswo swa amukeleka eka ncincano lowu swa twala naswona swa vulavula.

Ncincano wa le xikarhi (middle alternation)

Loko hi xiya ncincano wa le xikarhi (middle alternation) hi kuma leswaku ncincano wa muxaka lowu wu twala wutlhela wu vulavula eka Xitsonga eka maendli hinkwawo ya tsevu lama nga eka tafula. Hikuma leswaku ku hava riendli na rin'we eka lama nga laha henhla leri swiphemu swa swivulwa leswi ri tirheke eka swona swi longolokaka hi ndlela yo ka yi nga amukeleki. Hileswaku eka ncincano lowu ku kumeka swivulwa swo twala no amukeleka eka Xitsonga.

Ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (instrument subject alternation)

Loko ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (instrument subject alternation) loko wu kambisisiwa hi kuma leswaku i ncincano wa muxaka wo toloveleka no amukeleka eka Xitsonga eka maendli hinkwawo ya tsevu lama nga eka tafula leri nga laha henhla. Hi kuma leswaku maendli hinkwawo lama tirheke eka tafula leri swiphemu swa swvulwa swi longolokile hi ndlela ya ntolovelo no amukeleka eka Xitsonga.

Ncincano wa vundhawu (conative alternation)

Loko ncincano wa vundhawu (conative alternation) wu xiyaxiyiwa hi kuma leswaku ncincano lowu a wu amukeleki eka Xitsonga eka maendli hinkwawo ya tsevu lama nga etafuleni laha henhla.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation)

Loko ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation)loko wu kambisiwa hi kuma leswaku i ncincano wa muxaka wo toloveleka no amukeleka eka Xitsonga. Eka maendli hinkwawo ya tsevu lama nga eka tafula leri nga laha henhla hi kuma leswaku ku hava riendli na rin'we eka lama nga tafuleni laha henhla leri swiphemu swa swiviulwa swa kona swo ka swi nga longolokangi hi ndlela yo amukeleka. Swiphemu swa swivulwa leswi kumekaka eka ncincano lowu swa vulavula naswona swa twala.

Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation)

Loko hi xiya ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation) hi kuma leswaku ncincano lowu wu a wu amukeleki eka Xitsonga. Eka ncincano lowu hi kuma leswaku loko xiendliwa xi nga ri kona eka xivulwa, xivulwa xexo xi vuriwa xo ka xi nga amukeleki ku ya hi malongolokelo ya marito eka Xitsonga. Leswi swi vula leswaku swiphemu swa swivulwa leswi swi kumekaka eka ncincano lowu a swi twali naswona a swi vulavuli eka Xitsonga, hikuva a swi humeseli mhaka erivaleni.

Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation)

Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation) loko wu xiyiwa hi kuma leswaku i ncicano wo amukeleka no toloveleka swinene eka Xitsonga eka maendli hinkwawo ya tsevu lama nga etafuleni laha henhla. Swiphemu swa swivulwa leswi ri tirheke eka swona swi longolokaka hi ndlela yo amukeleka. Leswi swi vula leswaku eka ncincano lowu ku kumeka swivulwa swo twala eka Xitsonga.

Eka ndzima ya 4 ku kaneriwile hi maendli yo cinca ka xiyimo, ku kongomisiwile ngopfu eka maendli yo tshova ya tsevu lama landzelaka: **handzula**, **phyandlasa**, **tsema**, **tshoveka**, **cakanyetela** na **phema**. Xikongomelo xa ndzima leyi a ku ri ku xiya tinhlamuselo ta swivulwa ni ku xiya malongolokelo yo amukeleka na yo ka ya nga amukeleki loko swiphemu swa swivulwa leswi nga ni maendli lama swi cincana matshamelo eka swivulwa. Swivulwa a swi n matshamelo hi ku landza tinhlokomhaka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leti landzelaka: ncincano wa swivangelo/pfumala xivangelo(causative/inchoative alternation), ncincano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa xitirho/nhlokomhaka(instrument subject alternation),ncincano wa vundhawu(conative alternation),ncincano wa tlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri(body part possessor ascension alternation) ncicano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation), na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi, (dative alternation)

Eka ncincano wa xivangelo/pfumala xivangelo,(causative/inchoative alternation) ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli ni xiendliwa, kasi eka xivulwa xa vumbirhi ku tekiwile xiendliwa xi ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka, ivi nhlokomhaka yi cukumetiwa. Eka ncicano wa le xikarhi (middle alternation) ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwe hi nhlokomhaka riendli na xiendliwa, kasi xivulwa xa vumbirhi xi vumbiwile hi xiendliwa, riendli na riengeteri. Xivulwa xa vumbirhi xi engeteriwile xiphemu xa riengeteri ra maendlelo. Eka ncincano wa xitirho nhlokomhaka (instrument subject alternation), ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na xiphemu lexi kombisaka xitirho, kasi xivulwa xa vumbirhi xi vumbiwile hi xitirho, riendli na xiendliwa. Xitirho xi sukile emakumu ka xivulwa xi ya tshama endhawini ya nhlokomhaka. Eka ncincano wa vundhawu(conative alternation)ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa kasi xivulwa xa vumbirhi xi kombisa vundhawu laha nhlokomhaka yi onhaka kona eka xibye. Eka ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri(body–part possessor ascension alternation)ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti ra vundhawu, kasi eka xivulwa xa vumbirhi nhlokomhaka a yi onhangi kun'wana na kun'wana eka xibye, kambe xiphemu xo karhi xa xibye.Eka ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation)ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa, kasi xivulwa xa vumbirhi xi hava xiendliwa xo va na riendli na nhlokomhaka ntsena. Eka ncicano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation) ku nyikiwile swivulwa swimbirhi xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, riendliwa na riviti, kasi eka xivulwa xa vumbirhi ku kongomisiwile eka ndhawu yo karhi ya xibye lexi nga onhaka.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka ndzima ya 4 maendli ya swivulwa swo tshova, hi kumile leswaku nongonoko wa swivulwa swa 1(a) hi wona lowu swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela swi landzelelaka wona. Nakambe hi kumile leswaku hi ntolovelo, xivulwa xin'wana na xin'wana xa Xitsonga lexi landzelelaka malongolokelo lawa xi tala ku va xi humesela erivaleni nhlamuselo yo twala no amukeleka. Eka swivulwa swa 1(b) laha xiendliwa xi nga suka endhawini ya xona ya ntolovelo xi ya tshama eka ndhawu leyi hi ntolovelo ku kumekaka nhlokomhaka, hi kumile leswaku, swivulwa leswi swi vumbiwile hi xiendliwa na riendli ntsena, hileswaku ku hava nhlokomhaka. Hi kumile leswaku swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga, naswona malongolokelo ya swona ya tolovelekile swinene.

Eka swivulwa swa maendli yo tshova lama xopaxopiweke hinkwawo eka ntlawa wa 2(a), hikumile leswaku swivulwa leswi swa yelana kumbe swa fana leswi hetisekeke na swivulwa swa 1(a). Hi marito man'wana, hi nga vula leswaku malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa leswi ma tolovelekile eka Xitsonga naswona ya amukeleka. Eka swivulwa swa 2(b) laha xiendliwa xi nga tshama endhawini ya nhlokomhaka, hi kumile leswaku, hambiloko swivulwa swa 2(b) swi ri hava nhlokomhaka kumbe muendli swi va swa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga, kasi na malongolokelo ya swona hi lama ma tolovelekeke.

Eka maendli ya swivulwa hinkwaswo leswi kumekaka eka ntlawa wa 3(a) hikumile leswaku swivulwa swa 3(a) swa fana na swivulwa swa 1(a) na 2(a) hiti nhlamuselo ta swona. Nakambe hi kumile leswaku swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi hambana na swivulwa swa 3(a) hikuva eka swivulwa swa 3(a) ku engeteriwile xiphemu lexi kombisaka xitirho. Eka xivulwa xa 3(b) hi kumile leswaku xitirho xi sukile eka ndhawu leyi a xi ri eka yona eka 3(a) ku nga emakumu ka xivulwa xi ya tshama endhawini ya nhlokomhaka.

Eka swivulwa swa maendli yo tshova lama xopaxopiweke hinkwawo eka ntlawa wa 4(a) swivulwa swi fana leswi heleleke na swivulwa swa 1(a) na 2(a) hitinhlamuselo na hi malongolokelo ya swona ya marito. Hi kumile leswaku leswi hlamuseriweke eka swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi tano ni laha ka 4(a). Eka swivulwa swa 4(b) hi kumile

© University of Venda

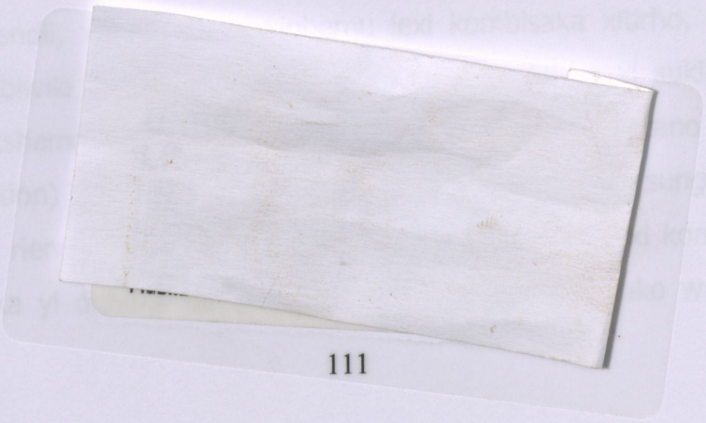
University of Venda
Creating Future Leaders

leswaku malongolokelo ya wiphemu a ma amukeleki. Hileswaku, swivulwa swa kona a swi twali.

Eka swivulwa swa 5(a), hikumile leswaku xivulwa xikombisa leswaku ku na xiphemu xo karhi xa xibye lexi onhakeke. Hi kumile leswaku malongolokelo ya marito eka swivulwa ma tolovelekile swinene. Nakambe eka swivulwa swa 5(b) hi kumile leswaku riviti ra vundhawu leri a ri ri emakumu eka xivulwa xa 5(a) ri hundzukile rivitinene le ri tshamaka endhawini ya xiendliwa.

Eka swivulwa swa 6(a) hi kumile leswaku swivulwa swa fana swinene ni swivulwa swa 1(a), 2(a) na 4(a) hi tinhlamuselo na hi malongolokelo ya swona ya marito. Swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga. Eka swivulwa swa 6(b) hi kumile leswaku swivulwa a swi twali, naswona a swi vulavuli, hikuva nhlokomhaka a yi humeseli mhaka erivaleni, nakambe hi nga vula leswaku xivulwa a xi amukeleki ku ya hi malongolokelo ya marito eka Xitsonga.

Swivula leswi welaka eka 7(a) loko ku xopaxopiwile, hi kumile leswaku tinhlamuselo ta swivulwa ta phewa, hikuva a ti tolovelekangi. Hi kumile leswaku nhlamuselo leyi nga eka xivulwa xa 7(a) yi tirhe na swiendliwa swimbirhi, nakambe hi kumile leswaku maendlelo lawa ya pfumela eka maendli mantsongo swinene. Eka xivulwa xa 7(b) hi kumile leswaku nhlamuselo ya xivulwa ya vulavula hikuva yi kongomile eka xiphemu lexi nga onhaka eka xibye.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 5: KU DLAYISETA

5.1 Nkatsakanyo ni mikumisiso

Eka xitsalwana lexi ku kaneriwile hi maendli yo cinca ka xiyimo, hi ku kongomisa eka maendli yo tshova ya khumembirhi lama landzelaka faya: **hlanhla**, **fayetela**, **kovotla**, **pyaxa**, **petlula**, **handzula**, **phyandlasa**, **tsema**, **tshoveka**, **cakanyetela** na **phema**. Xikongomela xa xitsalwana lexi a ku ri ku xiya tinhlamuselo ta swivulwa ni ku xiya malongolokelo yo amukeleka ni yo ka ya nga amukeleki loko swiphemu swa swivulwa leswi nga na maendli lawa swi cincana matshamelo eka swivulwa. Swivulwa a swi cincana matshamelo hi ku landza tinhlokomhaka leti landzelaka: ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative)/Inchoative alternation) ncincano wa le xikarhi (middle alternation) ncincano wa xirho /nhlokomhaka(instrument subject alternation)ncincano wa vundhawu (conative alternation)ncincano wa tlhandluko wa vunwinyi bya xirho xa miri (body - part passessor ascension alternation)ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwanga (unspecified object alternation)ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (alternation)

Eka ncincano wa muvangeri / pfumala muvangeri (causative /inchoative alternation) ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli ni xiendliwa, kasi eka xivulwa xa vumbirhi ku tekiwile xiendliwa xi ya tshama eka ndhawu ya nhlokomhaka, ivi nhlokomhaka yi cukumetiwa. Eka ncincano wa le xikarhi (middle alternation) ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa, kasi xivulwa xa vumbirhi xivumbiwile hi xiendliwa, riendli na riengeteri, xivulwa xa vumbirhi xi engeteriwile xiphemu xa riengeteri ra maendlelo. Eka ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (instrument subject alternation) ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na xiphemu lexi kombisaka xitirho, kasi xivulwa xa vumbirhi xi vumbiwile hi xitirho, riendli na xiendliwa. Xitirho xi sukile emakumu ka xivulwa xi ya tshama endhawini ya nhlokomhaka. Eka ncincano wa vundhawu (conative alternation) ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa, kasi xivulwa xa vumbirhi xi kombisa vundhawu laha nhlokomhaka yi onhaka kona. Eka ncincano wa ntlhandluko wa vun'winyi bya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xirho xa miri (body-part possessor ascension alternation) ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti ra vundhawu, kasi eka xivulwa xa vumbirhi nhlokomhaka a yi onhangi kun'wana na kun'wana. Eka ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object altenation) ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa, kasi xivulwa xa vumbirhi xi hava xiendliwa xo va na riendli na nhlokomhaka ntsena. Eka ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation) ku nyikiwile swivulwa swimbirhi. Xivulwa xo sungula xi vumbiwile hi nhlokomhaka, riendli, xiendliwa na riviti, kasi eka xivulwa xa vumbirhi ku kongomisiwa eka ndhawu yo karhi ya xibye lexi nga onhaka.

Eka ndzima ya 5 eka maendli ya swivulwa swo tshova, hi kumile leswaku nongonoko wa swivulwa swa 1(a) hi wona lowu swivulwa swa Xitsonga hi ku angarhela swi landzelelaka wona. Nakambe hi kumile leswaku hi ntolovelo, xivulwa xin'wana ni xin'wana xa Xitsonga lexi landzelelaka malongolokelo lawa xi tala ku va xi humesela erivaleni nhlamuselo yo twala no amukeleka. Eka swivulwa swa 1(b) laha xiendliwa xi nga suka endhawini ya xona ya ntolovelo xi ya tshama eka ndhawu leyi hi ntolovelo ku kumekaka nhlokomhaka, hi kumile leswaku swivulwa leswi swi vumbiwile hi xiendliwa na riendli ntsena, hileswaku ku hava nhlokomhaka. Hi kumile leswaku swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga, naswona malongolokelo ya swona ma tolovelekile swinene.

Eka swivulwa swa maendli yo tshova lama xopaxopiweke hinkwawo eka ntlawa wa 2(a) hi kumile leswaku swivulwa leswi swa yelana kumbe ku fana leswi hetisekeke na swivulwa swa 1(a). Hi marito man'wana hi nga vula leswaku malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa leswi ma tolovelekile eka Xitsonga, naswona ma amukeleka. Eka swivulwa swa 2(b) laha xiendliwa xi nga tshama endhawini ya nhlokomhaka, hi kumile leswaku, hambiloko swivulwa swa 2(b) swi ri hava nhlokomhaka kumbe muendli swi va swa ha ri ni nhlamuselo yo twala leyi amukelekaka eka Xitsonga, kasi na malongolokelo ya swona hi lama ma tolovelekeke.

Eka swivulwa swa 3(a) hi kumile leswaku xivulwa xi hambana na swivulwa swa 1(a) na 2(a), hikuva eka swivulwa swa 3(a) ku engeteriwile xiphemu lexi kombisaka ntirho,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

kambe swa fana hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Eka swivulwa swa 3(b) hi kumile leswaku xitirho xi sukile endhawini leyi a xi ri eka yona eka 3(a) ku nga emakumu ka xivulwa xi ya tshama endhawini ya nhlokomhaka. Hi kumile leswaku, hambiloko xitirho xi hundzukile muendli kumbe muvangeri wa ku onha, hi ntiyiso a swi tano hikuva xitirho a xi swi koti xona hi xoxe ku endla xo karhi handle ka ku susumetiwa kumbe ku tirhisiwa hi xin'wana.

Eka maendli ya swivulwa lawa ya welaka eka ntlawa wa 4(a) hi kumile leswaku swivulwa swa 4(a) swifana leswi heleleke na swivulwa swa 1(a) na 2(a) hi tinhlamuselo ta swona na hi malongolokelo ya marito. Eka swivulwa leswi hi kumile leswaku leswi swi hlamuseriweke eka swivulwa swa 1(a) na 2(a) swi tano na le ka 4(a). Eka swivulwa swa 4(b) hi kumile leswaku swivulwa a swi vulavula naswona a swi amukeleki eka Xitsonga.

Eka swivulwa swa 5(a) hi kumile leswaku xivulwa xi kombisa leswaku ku na xiphemu xo karhi lexi onhakeke. Hi kumile leswaku malongolokelo ya marito eka xivulwa ma tolovelekile eka mani na mani loyi a nga muvulavuri wa Xitsonga. Nakambe hi kumile leswaku swivulwa swa 5(a) swa vulavula hikuva nandzelelano wa swona wu landzelerile malongolokelo ya ntolovelo ya swivulwa swa Xitsonga. Eka swivulwa swa 5(b) hi kumile leswaku riviti ra vundhawu leri a ri ri emakumu eka xivulwa xa 5(a) ri hundzukile rivitinene leri tshameke endhawini ya xiendliwa.

Eka swivulwa swa 6(a) hi kumile leswaku swivulwa swa 1(a), 2(a), na 4(a) swa fana leswi hetisekeke ni swivulwa swa 6(a), nakambe hi kumile leswaku swa fana hi tinhlamuselo na hi malongolokelo ya swona ya marito. Hi kumile leswaku swivulwa swa muxaka lowu swa amukeleka eka Xitsonga. Eka swivulwa swa 6(b) hi kumile leswaku xivulwa a xi twali, naswona a xi vulavuli. Hi kumile leswaku xivulwa a xi humeseli erivaleni leswi nhlokomhaka yi onheke swona. Hi kumile leswaku loko nhlokomhaka na riendli loko swi ri kona ku ri hava xiendliwa xivulwa a xi vulavuli, xivulwa xa muxaka lowu a xi amukeleki ku ya hi malongolokelo ya marito eka Xitsonga.

Eka swivulwa swa 7(a) hi kumile leswaku nhlamuselo ya xivulwa ya phewa, a yi tolovelekangi. Hi kumile leswaku riendli ri tirhile ni swiendliwa swimbirhi, nakambe hi kumile leswaku maendlelo lawa ya pfumela eka maendli mantsongo swinene. Eka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

swivulwa swa 7(b) hi kumile leswaku swivulwa swa twala, naswona swa vulavula, hikuva xi kongomisa eka ndhawu yo karhi leyi nga onhaka.

© University of Venda

	Faya	**Hlanhla**	**Fayetela**	**Kovotla**	**Pyaxa**	**Petlula**	Handzula	Phyandlasa	Tsema	Tshoveka	Cakanyetela	Phema
1. Ncincano wa xivangelo/pfumala xivangelo												
2. Ncincano wa le xikarhi	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina
3. Ncincano wa xirho/nhlokomhaka	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina
4. Ncincano wa vundhawu	ee	ee	ee	ee	ee	ee	ee	ee	ee	ee	ee	ee
5. Ncincano wa ntlhandluko	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina
6. Ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwanga	ee	ee	ee	ee	ee	ee	ee	ee	ee	ee	ee	ee
7. Ncincano wa swiendliwa swimbirhi	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina	ina

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

University of Venda
Creating Future Leaders

Tafula leri nga laha henhla ri kombisa leswaku maendli ya khumembirhi lama landzelaka: **faya**, **hlanhla**, **fayetela**, **kovotla**, **pyaxa**, **petlula**, **handzula**, **phyandlasa**, **tsema**, **tshoveka**, **cakanyetela**, na **phema**loko ya tirha eka swivulwa micincano ya 1, 2, 3, 5, na 7 swivulwa swa kona swi va leswi amukelekaka eka Xitsonga. Micincano ya kona leyi pfumelaka leswaku ku vumbiwa swivulwa swo twala hileyi landzelaka: ncincano wa xivangelo/pfumala muvangeri (causative/inchoative alternation), ncincano wa le xikarhi (middle alternation), ncincano wa xitirho/nhlokomhaka (Instrument subject alternation), ncincano wa ntlhandluko wa vun'wini bya xirho xa miri(body-part possessor ascension alternation), na ncincano wa xiendliwa xo ka xi nga kongomi (dative alternation). Eka micincano ya nkombo leyi andlariweke eka tafula, i micincano yimbirhi leyi malongolokelo ya yona ya nga amukelekiki. Leyi i micincano ya 4 na 6 ku nga ncicano wa vundhawu na ncicano wa xiendliwa xo ka xi nga boxiwangi (unspecified object alternation). Hileswaku loko swiphemu swa swivulwa swi longoloxiwa hi ku landza malongolokelo ya micinncano leyi xivulwa xi humesela nhlamuselo yo ka yi nga twali

5.2 Swibumabumelo

Ndzi bumabumela leswaku ndzavisiso lowu wu kandziyisiwa wu va buku leyi nga ta tirhisiwa hi vadyondzisi ni vadyondzi tanihi xipfunetadyondzo hikuva timhaka leti paluxiweke eka ndzavisiso lowu ta malongolokelo ya swiphemu swa swivulwa mo amukeleka ni yo ka ya nga amukeleki eka Xitsonga a ti si tshama ti tsariwa etibukwini eka ririmi ra Xitsonga. Ti tala ku kumeka eka tindzimi ta Yuropa to tanihi Xinghezi, xifurwa, ni tin'wana. Ndzavisiso wa muxaka lowu wu ta pfuna vavulavuri va ririmi ra Xitsonga, kambe ngopfungopfu vanhu lava va nga riki vavulavuri va Xitsonga ku tiva tindlela leti faneleke ta malongolokelo ya swivulwa swo amukeleka no twala eka Xitsonga. Ndzavisiso lowu a wu helelangi, maendli ya ha tele eka ririmi ra Xitsonga. Hikokwalaho, ndzi bumabumela leswaku valavisisi van'wana va yisa emahlweni ntirho lowu sunguriweke eka ndzavisiso lowu, va endla mindzavisiso hi maendli lawa ya nga sala yo fana na maendli yo sweka, ya mpimo ni man'wana ni man'wana leswaku hi ta kota ku tiva malongolokelo lama faneleke ku tswala swivulwa swo twala eka Xitsonga eka maendli ya kona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Tibuku leti tirhisiweke

Hornby, A.S. 2010 **Oxford Advanced learners Dictionary of current English,**

Kardos, E 2010 **The argument expression of change – of – state verbs and pseudo – transitive verbs. A view from the clear alternation.** University of Debrecen.

Koontz – Garboden, A 2005 **On the typology of state/change of state alternations. Stanford University**, USA.

Levin, B 2009 **Lexical Semantics of Vebs 11: the Structure of Event Structure.**

Levin, B and Rapparport, H 2011 **Conceptual categories and Linguistic categories IV: Part 2: The Causative Alternation: A first Look**

McKoon, G and Macfarland, T 2000 **Externally and Internally caused Change of State Verbs**

© University of Venda